

УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛУКАШЕВИЧ ЮЛІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 001.89:63(477):33.012.35:631.5/.9 "XVIII/XIX"(081)

ДИСЕРТАЦІЯ
НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВЕДЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ю. Л. Лукашевич

Науковий керівник: **Підгайна Тетяна Миколаївна**, кандидат історичних наук

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Лукашевич Ю. Л. Наукове забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії (кінець XIX – початок XX століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Університет Григорія Сковороди в Переяславі МОН України, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Переяслав, Київ, 2020.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням, в якому розкрито наукове забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії (кінець XIX – початок XX століття). Надбання вчених є потужним теоретичним і методологічним базисом для розробки практичних рекомендацій щодо формування подальшої стратегії розвитку агрономії.

У вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, показано зв'язок з науковими програмами, планами, темами, узагальнені мета, завдання, хронологічні і територіальні рамки, об'єкт, предмет, методологічні засади дослідження, наукова новизна отриманих результатів, структура дисертації.

Грунтовне дослідження проблеми проведено на широкій джерельній базі, репрезентованій переважно фондами вітчизняних архівів. Вагоме значення для розкриття теми мають опубліковані праці з питань суспільної агрономії, головні з них проаналізовані дисертантом. Методологічний інструментарій базується на загальнонаукових принципах історичного пізнання уможливив об'єктивне визначення найбільш ефективних напрямів та шляхів вирішення поставленої проблеми, дозволив проаналізувати й систематизувати наукові праці, забезпечити репрезентативність масиву зібраного матеріалу, надати обґрунтовані висновки. Для виконання завдань досліджуваної проблеми використовувалося три підгрупи методів: загальнонаукові (історико-порівняльний, аналізу та синтезу, логічний, узагальнення), специфічно-історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, ретроспективний, персоніфікації) та міждисциплінарні (контент-аналіз, бібліографічний, метод архівознавчого аналізу). Поєднання

вищеперерахованих принципів та методів дало можливість детально розглянути джерельну базу, послідовно та логічно викласти матеріал, забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

У першому розділі, з'ясовано, що громадська агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством в цілому) заходів, які прагнуть направити еволюцію сільського господарства країни в бік раціональних форм. Основними завданнями громадської агрономії є: 1) введення в народне господарство країни вдосконалених методів техніки землеробства і тваринництва; 2) зміна організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності держави; 3) організація місцевого населення в союзи і групи, які, з одного боку, шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дозволили б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку, взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм. На початку ХХ ст. з'являються перші спроби теоретичного узагальнення поняття «суспільної агрономії» і працями О. І. Чупрова, О. Ф. Фортунатова, Д. М. Прянишнікова, В. А. Владімірського, К. А. Мацієвича, Поля де Віста, Д. Золі, Г. Бізезеро та низки інших авторів творяться вперше теоретичні основи суспільно-агрономічної роботи. Ці перші спроби узагальнення і систематизації місцевого досвіду дозволяє нам хоч би в загальних рисах встановити основні задачі та методи роботи суспільної агрономії.

У другому розділі з'ясовано, що суспільна агрономія виникла в країні в 1883 р. як технічна складова галузі сільського господарства для боротьби зі шкідниками у Пермській губернії, а формалізований державний відлік розпочала з 1886 р, завдяки Закону, яким запроваджувалися посади губернських урядових агрономів. Взаємодоповнюючись і розвиваючись, суспільна агрономія дозволила сільськогосподарській дослідній справі, що на початковому етапі здебільшого вирішувала специфічні проблемні завдання, в першу чергу, для потреб великих господарств із родючими ґрунтами півдня, згодом включити до сфери впливів північні райони країни і, головне, – для потреб селянських господарств у питаннях обробітку ґрунту та сівозмін. Усе разом дало можливість сформуватись

аграрному діячеві, який, здобувши фахову підготовку в освітньому закладі, закріпивши її у провідних науково-освітніх центрах Європи та власної країни, всіляко сприяв тому, щоб галузеве дослідництво розвивалося спочатку спільно в системі освітньої підготовки, а потім окремо як складова природознавства.

Перший період (1883–1905) – з 80-х років XIX століття почав розвиватися інститут земської агрономії, як технічна складова галузі, який представляв собою систему досвідчених, показових, консультаційно-пропагандистських та інших заходів сприяння сільському господарству. Окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів. Після запровадження посад губернських урядових агрономів. «Положенням про земські установи» 1890 р. на земства були прямо покладені обов'язки сприяти місцевому землеробству. В якості засобів «сприяння» передбачалося відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, організація сільськогосподарських складів, відкриття земських товарних складів, які були звільнені від торгових мит.

Зважаючи на реальну фінансову вигоду від цього, указом Миколи II від 28 травня 1901 р. було прийнято «Положення про сільськогосподарські дослідні установи». Цим законом регулювались юридичні норми і практика управління, нормування і субсидіювання, які склалися до цього моменту.

Таким чином, здійснювалося офіційне ствердження принципів організаційного ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відповідно до «Положення» відбувся поділ галузевих дослідницьких інституцій на три групи, першою з якої стали дослідні станції; до другої групи належали дослідні господарства, поля і ділянки, а до третьої – показові господарства та ділянки.

Другий період (1906–1917) – на початку XX ст. розвиток суспільної агрономії або агрономічної допомоги населенню набув системного характеру. Внутрішнім стимулом другого періоду була аграрна революція, яка частково виявилася в 1905 році. Найбільш характерним для другого етапу було широке залучення до дослідної справи широкої агрономічної громадськості і організації при сільськогосподарському відомстві центрального дослідного інституту.

Перше втілювалося в «з'їздах і нарадах по дослідній справі», друге в перетворення Наукового комітету Міністерства землеробства із дорадчого відомчого органу в установу з дослідницькими функціями в формі так званих бюро з різних агрономічних дисциплін з постійною при ньому комісією з дослідною справою.

Протягом 20 років розвитку дослідної справи тісно пов'язано з розвитком і розширенням Наукового комітету, так як «з'їзди і наради», скликалися і проводили свою роботу при безпосередній участі представників цієї установи. Нова форма суспільно-агрономічної організації – дільнична агрономія з'явилася після більш, ніж двадцятирічного процесу розвитку.

Уряд після наради 1908 р., виділив значні кошти на сільське господарство і реалізовуючи план агрономічної допомоги та дослідної справи. Значний успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях. Перший проєкт губернської мережі належить Полтавському губернському земству, яке не обмежалося діяльністю Полтавського дослідного поля (перетвореного в дослідну станцію в 25-річний ювілей осінню 1909 р.), і в 1908 р. губернська агрономічна нарада постановила організувати мережу із 6 дослідних полів. Одночасно в Чернігівській губернії при участі професора В. В. Вінера був розроблений проєкт Чернігівської мережі з 2 дослідними станціями. Потім губернії: Харківська, Катеринославська, Херсонська, Орловська, Самарська, Саратовська, Воронежська, Тамбовська, Володимирська, Казанська, Пермська, Московська, Петербурзька. Земська ініціатива набула широкого розмаху після розробки загальнодержавного плану в 1908 р., але реальні наслідки проявилися починаючи після 1910 р.

Органи центрального управління забезпечували сприятливі загальні умови розвитку сільського господарства: 1) організація планомірного вивчення ґрунтових і кліматичних умов; 2) планомірний розвиток дослідних установ (мережа обласних дослідних ділянок); 3) спеціальні організації по виконанню великих меліорацій (осушення, обводнення); 4) меліоративний кредит; 5) популяризація сільськогосподарських знань (особливо вищої і середньої

сільськогосподарської освіти). До речі, вся безпосередня практична діяльність щодо покращення сільського господарства (особливо «агрономічна допомога населенню») повинна складати невід'ємну спеціальну задачу земства та інших місцевих організацій.

У третьому розділі встановлено, що кооперація цілком пов'язана з суспільною агрономією, одним із завдань якої є організація господарства й підвищення сільськогосподарської культури. Одне питання про те, в якій мірі кооперація могла прийняти «баланс агрономічний» від земства, треба вирішувати дуже обережно.

У результаті дослідження встановлено, що значення кооперативів було підтримано на Катеринославській нараді 1908 року в доповідях В. В. Таланова, А. К. Коля, І. Я. Анненкова. Їх визнає А. В. Тейтель і І. В. Емельянов. Також на Харківській нараді 1910 року організація кооперативів і сприяння кооперативам визначалося основним черговим завданням суспільної агрономії, а розвиток сільськогосподарських товариств вважалося можливим лише при безпосередній участі агрономів в їх діяльності.

З'ясовано, що суспільна агрономія сформувалася наприкінці XIX століття як агрономічна допомога населенню та зарекомендувала себе як земська агрономічна організація, яка пройшла декілька стадій в своєму розвитку: губернську, повітову, дільничну. Для першого періоду була характерна приватна ініціатива з розвитку суспільної агрономії, яка з'являлася без підтримки міністерства і земств; другий період знаменувався урядовою і земсько-суспільною підтримкою дослідних установ, третій період вирізнявся широкою участю громадських сил і підтримкою Департаменту землеробства в планомірному розвитку дослідної справи. У цей час дослідна справа визнавалася предметом державної необхідності і регламентувалася в законодавчому порядку. Широка організація мережі дослідних полів влаштовувалася обласними дослідними станціями. Значно зростає кількість асигнувань від уряду і земств на дослідні поля. Найбільш раціональним типом була остання, оскільки вона найбільше підходить дрібно-районній агрономічній допомозі населенню. Дільнична

агрономія має завдання – безпосередній вплив на весь комплекс сільськогосподарських реагентів даної ділянки, на підйом благополуччя населення й інтенсифікацію господарства. Робота правлячих та суспільних організацій і їх агентів – агрономів полягали в розвитку диференціації дільничної агрономії, тобто спеціалізація її по різних відділах агрономічної допомоги і сільського господарства, в виробленні й удосконаленні методів впливу.

Ключові слова: суспільна агрономія, сільське господарство, О. Ф. Фортунатов, В. Г. Бажаєв, сільськогосподарська дослідна справа, вища освіта, кооперація.

ANNOTATION

Lukashevich Yu. L. Scientific support of domestic agriculture in the system of social agronomy (the end of the 19th – the beginning of the 20th century) – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for obtaining of degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.07 – History of Science and Technique – Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav of Ministry of Education and Science of Ukraine, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Pereiaslav, Kyiv, 2020.

The dissertation is a complex scientific research, which reveals the scientific support of domestic agriculture in the system of social agronomy (the end of the 19th – the beginning of the 20th century). The acquisition of scientists is a powerful theoretical and methodological basis for the development of practical recommendations for the formation of further strategy for the development of agronomy.

The introduction substantiates the relevance of the dissertation research, shows the connection with scientific programs, plans, themes, generalized purpose, tasks, chronological and territorial boundaries, object, subject, methodological principles of research, scientific novelty of the results, structure of the dissertation.

A thorough study of the problem is conducted on a broad source base, represented mainly by the funds of domestic archives. The published works on social agronomy, the main of which are analyzed by the author, have great importance for the disclosure of the theme. Methodological tools based on general scientific principles of historical knowledge made it possible to objectively determine the most effective directions and ways to solve the problem, allowed to analyze and systematize scientific works, ensure the representativeness of the collected material, provide sound conclusions.

To perform the tasks of the researched problem, three subgroups of methods were used: general scientific (historical-comparative, analysis and synthesis, logical, generalization), specific-historical (problem-chronological, historical-systemic, retrospective, personification) and interdisciplinary (content-analysis, bibliographic,

method of archival analysis). The combination of the above principles and methods made it possible to consider in detail the source base, consistently and logically present the material, provided scientific reliability of the research results.

The first chapter clarifies that social agronomy is a system of social (namely implemented by society as a whole) activities that seek to direct the evolution of agriculture in the direction of rational forms. The main tasks of public agronomy are: 1) introduction into the national economy of the country of the advanced methods of agriculture and animal husbandry; 2) change of the organizational plans of the farms in accordance with the economic activities of the state; 3) organization of the local population into the unions and groups, which, on the one hand, by cooperative generalization of the individual aspects of the economy would give the small farms all the benefits of large, and on the other hand, would take on consolidation and further deepening of the new economic forms.

Based on the results of scientific research, it is studied that in the early 20th century there were the first attempts to theoretically generalize the concept of "social agronomy" in the works by V.G. Bazhaiev, O.F. Fortunatov, A.O. Fabrikant, O.I. Chuprov, D.M. Prianishnikov, V.A. Vladimirsky, K.A. Matsievich, V.I. Teitel, M.M. Wonsblein. These first attempts to generalize and systematize local experience allows to establish in general terms the main tasks and methods of social agronomy.

The second chapter finds that social agronomy emerged in 1883 as a technical component of the agricultural pest control industry in Perm Province, and the formalized state count began in 1886, thanks to a law introducing provincial government agronomists. Complementing and developing, social agronomy allowed agricultural research work, which at the initial stage mostly solved the specific problems, primarily for the needs of large farms with fertile soils of the south, then to include in the sphere of influence the northern regions of the country and, most importantly, for the farms in matters of tillage and crop rotation. All this gave an opportunity to form an agrarian, who, having received professional training in an educational institution, consolidating it in the leading scientific and educational centers

of Europe and his own country, contributed to the development of industry research first jointly in education and then separately as part of natural sciences.

One of the main tasks of the dissertation research was the development of periodization, as a result of which 2 stages were identified.

The first period (1883–1905) – from the 80's of the 19th century the institute of zemstvo agronomy began to develop as a technical component of the branch, which was a system of experimental, demonstration, consulting and propaganda and other measures to promote agriculture. Some zemstvos invited agronomists on their own initiative. After the introduction of the positions of provincial government agronomists in the "Regulations on Zemstvo Institutions" in 1890, zemstvos were directly responsible for promoting local agriculture. As a means of "assistance" provided for the opening of the lower agricultural schools, the organization of the agricultural warehouses, the opening of the zemstvo warehouses, which were exempt from trade duties.

Given the real financial benefit of this, the Decree of Nicholas II of May 28, 1901 adopted the "Regulations on Agricultural Research Institutions." This law regulated the legal norms and practices of management, rationing and subsidies that have developed so far.

Thus, the official approval of the principles of organizational conduct of domestic agricultural research work was carried out. In accordance with the "Regulations", branch research institutions were divided into three groups, the first of which was research stations; the second group included the experimental farms, fields and plots, and the third – the demonstration farms and plots.

The second period (1906–1917) – in the early 20th century the development of social agronomy or agronomic assistance to the population had become systemic. The internal stimulus of the second period was the agrarian revolution, which was partially manifested in 1905. The most characteristic of the second period was the wide involvement in research work of the general agronomic community and the organization at the agricultural department of the central research institute.

The first was embodied in "congresses and meetings on research work", the second – in the transformation of the Scientific Committee of the Ministry of Agriculture from an advisory department to an institution with research functions in the form of so-called bureaus in various agronomic disciplines with a standing commission with research work.

During the 20 years of research work development, it has been closely connected with the development and expansion of the Scientific Committee, as "congresses and meetings" were convened and conducted with the direct participation of representatives of this institution. A new form of socio-agronomic organization – plot agronomy appeared after more than twenty years of development.

After the meeting in 1908, the government allocated significant funds for agriculture, implementing a plan of agronomic aid and research work. The organization of a planned network of research institutions in some zemstvo provinces had a great success. The first project of the provincial network belonged to the Poltava Provincial Zemstvo, which was not limited to the Poltava Research Field (transformed into a research station on the 25th anniversary in autumn 1909), and in 1908 the provincial agronomic meeting decided to organize a network of 6 research fields. At the same time in the Chernihiv province with the participation of Professor V.V. Winer was developed a project of the Chernihiv network with two research stations. Then the provinces: Kharkiv, Katerinoslav, Kherson, Orel, Samara, Saratov, Voronezh, Tambov, Vladimir, Kazan, Perm, Moscow, St. Petersburg. The zemstvo initiative became widespread after the development of a nationwide plan in 1908, but the real consequences became apparent after 1910.

The central government provided favorable general conditions for the development of agriculture: 1) the organization of a systematic study of the soil and climatic conditions; 2) systematic development of the research institutions (network of the regional research plots); 3) special organizations for the implementation of large-scale reclamation (drainage, flooding); 4) reclamation loan; 5) popularization of agricultural knowledge (especially higher and secondary agricultural education). By the way, all direct practical activities to improve agriculture (especially "agronomic

assistance to the population") should be an integral special task of the zemstvo and other local organizations.

In the third chapter, it is established that cooperation is entirely related to social agronomy, one of the tasks of which is the organization of the economy and the improvement of agricultural culture. One question about the extent to which the cooperative could accept the "agronomic balance" from the zemstvo must be decided very carefully.

As a result of the research it is established that the importance of cooperatives was supported at the Katerinoslav meeting of 1908 in the reports by V.V. Talanov, A.K. Kolia, and I.Ya. Annenkov. Cooperatives were also recognized by A.V. Teitel, I.V. Yemelianov. At the Kharkiv meeting of 1910, the organization of cooperatives and the promotion of cooperatives were also determined by the main next task of social agronomy, and the development of agricultural societies was considered possible only with the direct participation of agronomists in its activities.

It is found that social agronomy was formed in the late 19th century as an agronomic aid to the population and established itself as a zemstvo agronomic organization, which had passed several stages in its development: provincial, county, plot. The first period was characterized by a private initiative for the development of social agronomy, which appeared without the support of the ministry and zemstvos; the second period was marked by governmental and zemstvo-public support of research institutions, was characterized by broad participation of public forces and support of the Department of Agriculture in the planned development of research. At this time, the research work was recognized as a subject of state necessity and regulated by law.

Extensive organization of the network of research fields was arranged by the regional research stations. The number of allocations from the government and zemstvos for research fields was growing significantly. The latter was the most rational type, as it was most suitable for small-area agronomic assistance to the population: plot agronomy had a direct impact on the whole complex of agricultural reagents in the area, on the well-being of the population and intensification of agriculture. The work of governing and public organizations and their agents-agronomists was to develop the

differentiation of plot agronomy, namely its specialization in various departments of agronomic aid and agriculture, in the development and improvement of the influence methods.

Key words: social agronomy, agriculture, O.F. Fortunatov, V.G. Bazhaiev, agricultural research work, higher education, cooperation.

Список опублікованих праць за темою дослідження

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лукашевич Ю. Л. Науково-організаційна діяльність земських агрономічних організацій наприкінці XIX століття. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_4_16. Заголовок з екрану.
2. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи. *Документ. Соціум. Комунікація*. 2018. Вип. 6. С. 138–152.
3. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії: історіографія питання. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип. 44. С. 143–151.
4. Лукашевич Ю. Л. Позашкільна популяризація сільськогосподарських знань в суспільній агрономії. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 27-28. С. 239–243.

Стаття в іноземному науковому виданні

5. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти (кінець XIX – початок XX ст.). *Virtus: scientific journal*. 2019. № 34(May). – С. 200–203.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії при Московському сільськогосподарському інституті. *Матеріали доповідей чотирнадцятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898), м. Київ, 17 листопада 2018 р.* Київ: Талком, 2018. 104 с.
7. Лукашевич Ю. Л. Вплив популяризації сільськогосподарських знань на становлення та розвиток суспільної агрономії. *Матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859–1920),*

Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889–1969), м. Київ, 19 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Х. М. Дмитрієва; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: Компринт, 2019. С. 158–160.

8. Лукашевич Ю. Л. Зародження агрономічної допомоги населенню. *Матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018), Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 90–91.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	22
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	34
1.3. Методологічні основи дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВИХ ОСНОВ СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ.....	48
2.1. Передумови зародження суспільної агрономії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття	48
2.2. Здобутки вітчизняної суспільної агрономії наприкінці ХІХ ст.....	75
2.3. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи	98
2.4. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти	108
РОЗДІЛ 3. Форми організації агрономічної діяльності	133
3.1. Суспільна агрономія та кооперація.....	133
3.2. Внесок вчених у розвиток суспільної агрономії.....	153
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179
ДОДАТКИ.....	194

ВСТУП

Актуальність теми. Євроінтеграційні процеси, що насамперед потребують переходу ведення економіки України на повноцінні ринкові відносини з усіма її складовими, потребують перегляду й системи організації наукового забезпечення історично провідного її сектору – сільського господарства. Особливо питання актуалізувалося з децентралізацією та запровадженням у країні з 1 липня 2021 р. ринку землі.

Враховуючи досвід провідних країн світу, який доводить, що без новітніх знань і вмінь годі говорити про подальший розвиток агропромислового комплексу, маємо підстави стверджувати, що виникає державна потреба переформатування існуючого структурованого механізму їх надання. Для цього не потрібно запозичувати іноземні підходи, а достатньо повернутися до власної історії функціонування впровадження новітніх наукових розробок до подій 1917 року, коли в основі розуміння всіх процесів була приватна власність, законодавча та бюджетна підтримка з боку держави, що ґрунтувалася на ініціативах місцевих громад через повітові та губернські земства. Мова йде про так звану суспільну агрономію, що почала активно і структуровано в міру накопичення знань і розуміння про агрономічні процеси вітчизняною сільськогосподарською дослідною справою запроваджуватись у країні з 80-х років XIX ст. Зазначимо, що після Української революції 1917–1921 рр. ця система була реформована радянською владою у вигляді районних та обласних управлінь сільського господарства, що до сьогодні під різними назвами існують в Україні. Із втратою їх основних функцій, притаманних плановій економіці та переходу на ринкові відносини, постали питання розгляду та пропозицій кращих із тих підходів для запровадження в незалежній Україні, при цьому з акцентом на механізмі взаємодії з діючою академічною агрономічною наукою в питаннях насамперед популяризації.

Популяризація сільськогосподарських знань серед селянства щодо нових методів і прийомів господарювання відбувалася з метою підвищення ефективності сільського господарства. Науковий аналіз історичних розвідок переконує, що за досить короткий термін вдалося вплинути на свідомість

суспільства, зокрема селян, які зрозуміли, що застосування раціональних знань позитивно впливає не лише на розвиток аграрної науки, а й на їхній добробут. Вивчення еволюційного поступу науки крізь призму суспільної агрономії у кінці XIX – на початку XX століть ознаменувалося відходом від натурального господарювання та перебудовою організації сільського господарства на ринкові відносини, що зрештою привело до створення в країні сільськогосподарської промисловості.

Особливо ці питання актуальні в умовах сьогодення, коли виняткова увага приділяється дослідженню історії еволюції сільськогосподарської та економічної наукової думки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах плану науково-дослідної роботи кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета і задачі дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз організації наукового забезпечення ведення сільського господарства в системі суспільної агрономії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань:

- з'ясувати стан наукового розроблення теми дослідження, його джерельне забезпечення та методологічні засади;
- розкрити суть і змістовне наповнення суспільної агрономії, яка сформувалася наприкінці XIX ст. і вплинула на інтенсифікацію сільського господарства;
- здійснити періодизацію суспільної агрономії для ведення вітчизняного сільського господарства;
- довести вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;
- з'ясувати роль суспільної агрономії в піднесенні спеціальної сільськогосподарської вищої освіти;

– обґрунтувати взаємозалежність суспільної агрономії та сільськогосподарської кооперації.

Об'єктом дослідження є становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в кінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та практичні основи організації наукового забезпечення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – початок XX століть. Для нижньої межі характерне зародження практичних і теоретико-методологічних основ суспільної агрономії. Для верхньої межі властивий розвиток суспільної агрономії та її вплив на ведення вітчизняного сільського господарства, галузевої дослідної справи та вищої освіти, а також сільськогосподарської кооперації.

Територіальні межі дослідження окреслені регіонами, що входили до складу Російської імперії – Харківська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська (сучасна територія України) та Пермська, Московська, Орловська, Самарська, Саратовська, Воронежська, Тамбовська, Володимирська, Казанська, Петербурзька губернії (нині – окремі області Російської Федерації).

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати наукове забезпечення ведення сільського господарства в системі суспільної агрономії наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Досягнути мети та реалізувати визначені дослідницькі завдання вдалося на основі поєднання відповідних методологічних підходів. Важливими шляхами розв'язання завдань даного дослідження є застосування принципів історизму, науковості, об'єктивності, комплексності джерел і методів: загальнонаукових (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, логічного, узагальнення), спеціально-історичних або загальноісторичних (проблемно-хронологічного, історико-системного, діахронного (періодизації), ретроспективного, персоніфікації,

біографічного) та міждисциплінарних (контент-аналізу, бібліографічного, методів архівознавчого аналізу).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

– *вперше* в українській історіографії науковим дослідженням, у якому всебічно та об'єктивно висвітлено організацію наукового супроводу ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії в кінці XIX – на початку XX століття, виявлено вплив внутрішніх закономірностей та зовнішніх чинників на розвиток аграрної галузі;

– на основі системного аналізу стану наукового розроблення проблеми, введення до наукового обігу низки маловідомих архівних джерел і документів з'ясовано явище суспільної агрономії та її вплив на подальший розвиток вітчизняного сільського господарства;

– здійснено періодизацію розвитку суспільної агрономії, що дало змогу послідовно показати її роль в аграрному секторі країни;

– розкрито вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи;

– з'ясовано роль суспільної агрономії в поширенні сільськогосподарської вищої освіти;

– розкрито взаємозалежність суспільної агрономії та сільськогосподарської кооперації.

Доповнено бібліографію наукових праць та літературних джерел про суспільну агрономію, а також джерелознавчу базу за рахунок запровадження до наукового обігу маловідомих архівних документів.

Набув подальшого розвитку напрям аграрної біографістики на основі відтворення творчої спадщини видатних учених-дослідників з питань суспільної агрономії.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, де дисертанткою обґрунтовано його наукову концепцію, мету і завдання, джерелознавчі та методологічні засади. Особистим внеском здобувачки є формулювання наукових положень дисертаційного

дослідження, загальних висновків, авторських тверджень, що виносяться на захист.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та висновки дисертаційної роботи оприлюднені на: чотирнадцяти наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898) (м. Київ, 17 листопада 2018 р.), XIV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889–1969) (м. Київ, 19 травня 2019 р.), XV Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018) (м. Київ, 15 травня 2020 р.).

Публікації. За основними результатами дисертаційного дослідження опубліковано 8 наукових праць: 5 статей, з яких 4 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні; 3 публікації у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації підпорядкована меті та відповідним дослідницьким завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (150 найменувань) та 5 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок, обсяг основного тексту наведено на 162 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

На початку ХХІ ст. разом зі змінами умов господарювання на основі ринкової економіки та пошуком ефективних механізмів впливу на процес сільськогосподарського виробництва в напрямі його інтенсифікації, у тому числі й через суб'єкта господарювання, на рівні місцевого самоврядування не втратила актуальності суспільна агрономія, яка як явище в історії сільського господарства визначалася діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених.

Під суспільною агрономією ми розуміємо концепцію інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що склалася в аграрно-економічній літературі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Вона поєднувала агрономічні заходи з організаційно-економічними. До її завдань входило сприяння селянському сільському господарству, підвищення його інтенсивності й ефективності шляхом реорганізації. Концепція суспільної агрономії виникла як теоретичне узагальнення досвіду земської та урядової агрономічної допомоги в поєднанні з дослідженнями аграрно-економічної науки.

Зазначимо, що вивчення та науковий аналіз історіографії досліджуваної проблеми нами поділено за хронологічним принципом на дві групи: 1) дорадянська; 2) сучасна.

Для наукової думки кінця ХІХ – початку ХХ століття було характерним те, що економіка сільського господарства й агрономія були органічно пов'язані між собою. Цим пояснюється значна зацікавленість до суспільної агрономії з боку

економістів. Адже праць дорадянського періоду, які стосуються теми дослідження найбільше.

Продуктивними вважаємо напрацювання О. В. Чайнова. За висловлюванням якого, суспільна агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, що прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства країни в бік найраціональніших форм. Основними задачами суспільної агрономії є: 1) введення у народне господарство країни вдосконалених методів техніки землеробства та тваринництва; 2) зміна організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності країни; 3) організація місцевого населення у союзи й групи, котрі, з одного боку, шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку, взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм [1, с. 9].

З розвитком агроекономічної школи, починає формуватися концепція суспільної агрономії. Саме в цей час завдяки активній участі професора О. Ф. Фортунатова (Додаток Б) та його учня В. Г. Бажаєва (Додаток В) з'являється низка історіографічних питань, дотичних до теми дослідження. Саме останній у 1899 р. увів до наукового обігу розгорнуте поняття стосовно системи суспільних заходів.

Схожі позиції відстоювали учені-економісти та статистики. О. Ф. Фортунатов визначав суспільну агрономію як частину сільськогосподарської політики держави. Місцевий агроном, на його думку, – це діяч агрономічної допомоги місцевому господарюючому населенню, діяч сільськогосподарського управління, який безпосередньо пов'язаний з місцевими господарями [2, с. 15].

Під терміном «суспільна агрономія» В. Г. Бажаєв розумів будь-яку агрономічну діяльність, спрямовану на покращення сільського господарства всіх прошарків населення по лінії: а) земств, б) уряду, в) через навчальні заклади, г) посередництвом сільськогосподарської статистики, г) сільськогосподарські товариства, д) сільськогосподарську пресу. Тобто під суспільною агрономією

вчений розумів комплекс урядових та земських заходів агрономічної допомоги [3, с. 6].

В. Г. Бажаєву довелось вивчати напрями еволюції селянського господарства з власного досвіду. Він з наукових позицій вивчав сільськогосподарську діяльність, виявив здібності талановитого організатора-агронома та дослідника-економіста. Учений вважав, що «для систематичної діяльності недостатньо просто знати потреби, але потрібно ще зрозуміти їх причинно-наслідковий зв'язок, необхідно абсолютно точно відрізнити суттєве від несуттєвого, щоб мати можливість направити всі сили й засоби саме в правильному напрямі, куди це найбільш необхідно» [4, с. 4].

Поступово переходячи до завдань ширшого масштабу, В. Г. Бажаєва не задовольняла існуюча на той час постановка агрономічної допомоги населенню, тому мав на меті піднести її на вищий щабель розвитку. Замість розрізнених агрономічних заходів окремих земств, які доводилося йому спостерігати, він прагнув опрацювати їх програму, узагальнити накопичений досвід і визначити керівні принципи для суспільних агрономів. Він з широких позицій розглядав роль і значення суспільної агрономії в землеробській країні.

У 1906 р. учений визначив основні завдання суспільної агрономії, які окреслив у статті «Очередные задачи общественной агрономии» [5]. Він вважав, що мета суспільної агрономічної допомоги населенню полягає у підвищенні продуктивності сільськогосподарської праці селян. Для того щоб протидіяти хаотичній руйнації, необхідно широко розвивати просвітницьку діяльність: донести до селян значення об'єднання; ознайомити їх із різними проектами вирішення земельного питання [5, с. 3].

В. Г. Бажаєв зазначив, що просвітницька робота має сприяти залученню селян до місцевого земського самоуправління, організованого на демократичних началах, і поширювати відомості про різні форми кооперації. До підготовки проведення земельної реформи необхідно в кожному повіті з'ясувати розміри та склад земельного фонду.

На його думку, необхідно встановити на законодавчому рівні справедливий земельний устрій. Досить важливим, хоч і непростим, є надання селянам можливих проєктів вирішення земельного питання. Під час ознайомлення сільського населення з завданнями місцевого земського самоуправління слід звернути увагу на дрібну земську одиницю, яка має відіграти генеруючу роль в організації земської роботи. Популяризація відомостей про кооперативні установи й особливо про кредитні товариства потрібна для того, щоб сприяти розвитку агрокультурної діяльності [5, с. 4].

Згідно з визначення А. О. Фабриканта, суспільна агрономія – це форма організованого сприяння сільському господарству, вчення про організацію агрономічної допомоги населенню. О. І. Чупров частково пов'язував вирішення аграрного питання з розвитком суспільної агрономії.

Висвітленню питанню суспільної агрономії присвячена теоретична праця М. М. Вонзблейна [6], який у своїй публікації розглянув поняття «суспільна агрономія» та визначив її завдання. На думку вченого, задачі суспільної агрономії визначалися поступово по мірі зростання самої суспільної агрономії і зростання попиту на агрономічну допомогу з боку населення. Перш за все, організація агрономічного сприяння громадським установам дрібному господарству неможлива без того, щоб вони не з'ясували становище господарств на тих територіях, які належали їх веденню, не визначили їх потреби. Для цього необхідно дослідити становище як техніки, так і економіки дрібного господарства. У більшості випадків виробництво таких досліджень починалось раніше, ніж суспільні установи приступали до агрономічних заходів, однак еволюційний розвиток суспільної агрономії поступово потребував додаткових досліджень.

На думку М. М. Вонзблейна, суспільна агрономія – це заходи, спрямовані на покращення дрібного сільського господарства. Він визначає різницю між суспільною агрономією і хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією [6, с. 10]. Агрономічна допомога сільському господарству найбільше виявлялася у діяльності земств й

інших органів місцевого управління, з якими тісно співпрацювали органи землеробства і землевпорядкування.

Дослідження потреб господарства переходило до вивчення способів їх вирішення та побудови плану агрономічної допомоги в певній місцевості, при чому окремі пункти цього плану, особливо в області техніки, потребували перевірки шляхом дослідів. Історія суспільної агрономії свідчить про те, що вона склалася не відразу, на перших порах здавалося, що вся справа – в нестачі у селян знань і тому на перший план було висунуто популяризацію сільськогосподарських знань, які можна розділити на дві групи: серед підростаючого покоління та дорослого господарюючого населення [6, с. 10 – 15].

Також перед суспільним агрономом стояла задача – пропаганда кооперативних принципів, допомога населенню організовуватися у кооперативні установи та налагодити їх роботу.

Інший науковець П. Д. Копилов [7] у своїй книзі висвітлив проблеми земської агрономії та результати восьмирічної економічної діяльності Ямбурзького земства. Так, визначальним на його думку в її розвитку була популяризація сільськогосподарських знань, яка складала одну з головних задач агронома, велась головним чином, шляхом влаштування бесід. Останні стосувалися головним чином тих агрономічних заходів, які проводилися земством в селянському господарстві, необхідність переходу від трипілля до багатопілля з введенням у сівозміну травосіяння; які сільськогосподарські машини та знаряддя потрібні для селянського господарства і на яких умовах їх можна придбати; про ґрунт, його обробку, удобрення і посів; що таке штучні удобрення, чи варто їх застосовувати в господарстві; про сільськогосподарську кооперацію взагалі та про молочні й маслоробні товариства зокрема; про покращення луків, про покращення тваринництва. Учений приходить до висновків, що завдяки бесідам практичні агрономічні заходи втілились із успіхом у життя [7, с. 180].

На думку К. А. Мацієвича (Додаток Е) «вся цінність громадської агрономії полягає у тому, що вона вимірювала задачі зі своїми дійсними ресурсами та її роль у спільній системі аграрної політики зводиться до роботи над тими

елементами соціального ладу села, які створюються законом економічного розвитку й спільною економічною політикою» [8, 28].

Він вважав, що для поліпшення суспільної агрономії потрібні фінансування, підтримка державою місцевих й суспільно-агрономічних структур, підготовка кадрів, ефективна діяльність технічних шкіл та дослідних установ, з'ясування та повне усунення невирішених сільськогосподарських проблем. Прихильники громадської агрономії, проводячи різні заходи, популяризували сутність аграрної науки, зокрема агрономії та кооперації.

На думку вченого для покращення роботи різних установ із забезпечення продовольством потреб сільського населення потрібні тимчасові правила і законодавче обмеження норм земельних податків, звільнення земств від деяких витрат. Вивчаючи характер фінансування бюджетних організацій, їх можливості з покращення добробуту людей, Костянтин Андріанович вважав доцільним не скорочувати земські витрати, а значно збільшити асигнування земств, зокрема і на розширення діяльності земських агрономів [8, с. 30].

На переконання С. І. Теуміна, нові форми суспільної агрономії органічно пов'язані з усією попередньою діяльністю земств щодо покращення і розвитку сільського господарства. Дільнична агрономія, як один із видів суспільно-агрономічної організації в основі прагне наблизити агрономічну допомогу до суб'єкта господарювання – населення, звужуючи свій вплив, шляхом зменшення території, дільничний агроном поглиблює агрокультурну роботу та може ближче ознайомитися з районом у природно-історичному та економічному відношенні. Крім того, об'єктом агрономічного впливу, з одного боку, є сільське господарство, а з іншого боку, різноманітні групи населення, які займаються його веденням. У зв'язку з цим, у суспільно-агрономічній роботі особливе значення набуває кооперативне будівництво. Кооперація для агронома є засобом, щоб втілити в життя заходи з реорганізації і покращення господарства в цілому. Сучасні форми суспільної агрономії безпосередньо пов'язані з розвитком дослідної справи [9, с. 19–20].

Першочергове значення для суспільної агрономії має вища сільськогосподарська освіта, як невід'ємна частина сільськогосподарського розвитку країни, а особливо її економічного добробуту. Оскільки агрономічна наука своїм завданням ставить вивчення сільськогосподарських явищ в повному обсязі, то вона відводить значне місце вивченню його технічних і економічних умов. Тому вища сільськогосподарська освіта відіграє важливу роль у розвитку науки, впливає на рівень аграрної культури й поширення нових методів у сільськогосподарському виробництві.

Не зважаючи на те, що досліджувана проблема розроблена багатьма вченими-сучасниками і дослідниками XIX ст., вона не втратила актуальності. На особливу увагу в області сільськогосподарської освіти у Російській імперії заслуговують роботи І. І. Мещерського [10], Б. Бруцкуса [11], І. О. Стебута [12]. На підставі різних джерел інформації І. І. Мещерський [10] наводить порівняльно-історичний аналіз діючих на той час вищих сільськогосподарських навчальних закладів Російської імперії та Західної Європи. Короткі історичні відомості, переважно про нижчу сільськогосподарську освіту, в Росії подає Б. Бруцкус [11]. Вивчаючи досвід організації сільського господарства, І. О. Стебут [12] вперше доводить, що низька оплата кваліфікованої праці стримує процес розвитку аграрної освіти в країні.

Серед сучасних дослідників суспільної агрономії найбільш вагомими є дослідження академіка В. А. Вергунова [13; 14; 15], О. Ю. Еліної [16], І. А. Сиченко [17], О. Ю. Примака [18], В. В. П'ятницької [19], Є. Гловінського [20] та багато інших. Більшість дослідників висвітлюють явище суспільної агрономії через призму діяльності В. Г. Бажаєва.

Серед групи історіографічних джерел новітнього періоду, заслуговують на увагу дослідження академіка НААН В. А. Вергунова. Найвідоміший український дослідник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у своєму фундаментальному тритомному виданні до першопричин організаційної появи сільськогосподарської дослідної справи відносить появу так званої суспільної агрономії, що виникла в країні в 1883 р. як технічна складова галузі сільського

господарства для боротьби зі шкідниками у Пермській губернії, а формалізований державний відлік розпочала завдяки Закону 1886 р, після запровадження посад губернських урядових агрономів. Взаємодоповнюючись і розвиваючись, суспільна агрономія дозволила сільськогосподарській дослідній справі, що на початковому етапі здебільшого вирішувала специфічні проблемні завдання, в першу чергу, для потреб великих господарств із родючими ґрунтами півдня, згодом включити до сфери впливів північні райони країни і, головне, – для потреб селянських господарств у питаннях обробітку ґрунту та сівозмін. Усе разом дало можливість сформуватись аграрному діячеві, який, здобувши фахову підготовку в освітньому закладі, закріпивши її у провідних науково-освітніх центрах Європи та власної країни, всіляко сприяв тому, щоб галузеве дослідництво розвивалося спочатку спільно в системі освітньої підготовки, а потім окремо як складова природознавства [13, с. 306-307]. У публікації «Бажаєв Володимир Гаврилович (1865–1916) – відомий вчений-аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії» [14] В. А. Вергунов ґрунтовно висвітлив діяльність ученого та вважав, що на основі наукового підходу В. Г. Бажаєв обстежив усі повіти в Московській губернії, починаючи з Волоколамського, в першу чергу з метою встановлення оптимального співвідношення між орними та кормовими угіддями. Паралельно такий метод він пропагував для всієї нечорноземної смуги країни. Також автор публікації звертає увагу на організаційні здібності В. Г. Бажаєва та ініціативність на посаді Московського губернського агронома. На думку В. А. Вергунова, завдяки цьому в 1893 р. його направили до В'ятської губернії для обстеження її у сільськогосподарському відношенні. Він активно пропагував травосіяння, яке почали успішно застосовувати у Тверській, В'ятській та інших північних губерніях. У своїй публікації В. А. Вергунов зазначив про роботу В. Г. Бажаєва як викладача. На думку автора, вчений-дослідник є засновником суспільної агрономії, адже саме він у 1899 р. увів до наукового обігу це поняття.

В іншій своїй праці «Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності» [15] знаний дослідник сільськогосподарської

дослідної справи в Україні В. А. Вергунов завдячував В. Г. Бажаєву введенням до наукового обігу поняття «суспільна агрономія». Крім того, він вважав, що напрацювання Володимира Гавриловича Бажаєва як першого губернського агронома Московського губернського земства були надзвичайно корисними для Б. К. Єнкена, адже він розробив «волоколамську сівозміну» з наступним чергуванням культур: 1) пар, 2) озимина із посівом конюшини, 3) конюшина першого року використання, 4) конюшина другого року використання, 5) ярі, 6) пар, 7) ярі [15, с. 14–15].

Двотомник О. Ю. Еліної [16] представляє собою першу узагальнюючу роботу по історії сільськогосподарських дослідних установ в Росії. Із залученням великого масиву архівних документів й опублікованих джерел проаналізовано майже трьохвікова історія організації наукових досліджень в області агрономії. Перший том присвячений початку експериментів по акліматизації іноземних рослин в монастирських і царських садах. Досліджено появу та розвиток перших державних утворень, де велись агрономічні роботи – аптечних городів. Простежений перехід від приватних садів до приватних дослідних станцій і полів завдяки працям піонерів вітчизняної агрономії А. Т. Болотова, М. І. Афоніна, І. М. Комова, М. Г. Павлова. Розкрито роль наукових і практичних товариств, земств як ініціаторів агрономічних досліджень і організаторів дослідних установ.

У публікації І. А. Сиченко [17] висвітлено діяльність В. Г. Бажаєва щодо організації та впровадження суспільної агрономії, проаналізовано творчу спадщину вченого з даного питання. Розглянуто окремий період життя і діяльності вченого, що пов'язаний з суспільною агрономією, проаналізовано праці В. Г. Бажаєва, які висвітлюють дану тематику. Дослідниця робить висновки, що наприкінці ХІХ ст. велике значення для розвитку вітчизняного сільського господарства мала організація системи суспільних заходів, які спрямовані на досягнення значних результатів. Ця система була підтримана земствами та почала активно розвиватися завдяки одному з фундаторів суспільної агрономії В. Г. Бажаєву.

У невеликій публікації О. Ю. Примака «Володимир Гаврилович Бажаєв – один із засновників агрономічної допомоги населенню (до 150-річчя з дня народження)» [18] висвітлила діяльність дослідника на посаді московського губернського агронома та відмітила його схему покращення селянського господарства нечорноземної смуги введенням правильного травосіяння на полях. Крім того, вона зазначила, що Володимир Гаврилович Бажаєв був організатором першого в Російській імперії суспільно-агрономічного з'їзду (1901 р.), на якому висвітлив загальну ситуацію щодо надання агрономічної допомоги населенню на початку ХХ ст.

До історіографії досліджуваної проблеми слід віднести статтю В. В. Пятницької «Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці ХІХ століття» [19], у якій дослідниця висвітлила науково-організаційну діяльність В. Г. Бажаєва в галузі суспільної агрономії.

На думку Є. О. Гловінського, агрономія суспільна й державна – це сукупність заходів, що їх вживають або суспільні самодіяльні організації, або органи місцевої самоуправи, або держава для піднесення агротехнічної культури. У сукупності ці заходи мають організаційний і виховний характер, бо в остаточному результаті суб'єктом агротехніки є поодинокий сільськогосподарський продуцент. Лише за центрально-планової економіки, що існували в СРСР, заходи державної агрономії набирають здебільшого примусового характеру та стають складовою частиною сільськогосподарської політики держави. Завданням агрономії суспільної і державної є: 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства; 2) навчати раціональної агрикультури шляхом дорадництва в техніці й організаційних справах; 3) організувати допоміжні установи: склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, злучні пункти, шкілки, розсадники; 4) провадити широкі організаційні заходи, як комасація, меліорація, раціональні сівозміни; 5) давати економічну підставу для різних господарських поліпшень шляхом організації постачання кредиту, сільськогосподарської кооперації; 6) поширювати агрономічні знання за допомогою

сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, сільськогосподарських виставок, дослідних станцій [20, с. 24].

У Російській імперії існувало різке протиставлення між урядовим бюрократичним апаратом і суспільством. Унаслідок цього земства стали створювати земську агрономію, що саме й дістала назву суспільної чи громадської агрономії, що протиставлялася агрономічним заходам державної влади. У Західній Європі такого розриву між урядом і суспільством не було, тому там не вживався термін агрономія суспільна і державна. Державні агрономічні заходи в Російській імперії здійснювалися Міністерством землеробства і державних маєтків, яке здійснювало свої завдання через урядових агрономів та інструкторів. Земська агрономія в Україні виникла з кінця 80-их рр. XIX ст., коли Херсонське земства створило інститут повітових і губернських земських агрономів. На 1.01.1914 р. в Україні в 9 губ. було 1683 громадських агрономів (земських і сільськогосподарських товариств) [21, с. 11].

Серед агрономічних заходів земств на першому місці стояла подальша робота щодо постачання сільськогосподарських машин та приладдя, насіння й угноєння. У галузі шкільної сільськогосподарської освіти земства зробили розмірно мало (перед війною 1914 р. 28 нижчих і лише одна середня сільськогосподарська школа). Натомість велику увагу вони звертали на позашкільну агрономічну працю (лекції, виставки, роз'їзди агрономів й інструкторів по селах). В останні роки перед першою світовою війною в Україні стали засновуватися сільськогосподарські товариства і кооперативи. З розвитком цих товариств справа постачання відходила від земської агрономічної організації, а земський агроном усе більше ставав організатором сільського господарства. Остаточо цей напрям переміг на Всесоюзному агрономічному з'їзді в Києві 1913 р. Земська агрономія почала приділяти більше уваги науково-дослідній і показовій праці серед хліборобського населення. На ґрунті земської агрономії розвинулася ціла наука агрономія суспільна та дослідна, найвидатнішим українським представником якої був проф. К. А. Мацієвич.

У статті І. М. Завадської, М. І. Палилюк «Інтеграція ідеї громадської агрономії в сільському господарстві України в першій чверті ХХ ст.» [22] досліджується громадська агрономія в організації сільського господарства України в першій чверті ХХ століття. Автори вивчили інститут громадської агрономії як суспільно-економічне явище в сільському господарстві України, ідеї та принципи громадської агрономічної діяльності, що сприяли збереженню пріоритету за дрібними господарствами та сприяли підтримці масового сільського господарства.

Автори В. І. Благодатний, В. Ф. Яровий [23] вважають, що в ХІХ ст. в Україні не було широко організованих агрономічних дослідів, що всебічно охоплювали б сільське господарство. Розвиток суспільної агрономії залежав від окремих учених, охоплюючи здебільшого вузькі галузі науки. У кінці ХІХ ст., а особливо на початку ХХ ст. планомірну роботу розгорнули губернські та повітові земства, що організовували мережу дослідних станцій. Найстаршою є Полтавська дослідна станція (1884 р.), за нею була заснована в Херсоні (жовтень 1889 р.) [24, с. 156]. Перед першою світовою війною на Україні було 52 дослідних полів та станцій і 8 контрольно-насінневих станцій [25, с. 22]. Саме в цей час виникає зовсім нове суспільне явище, яке було породжене даними проблемами і яке передбачало конкретне їх вирішення через надання допомоги сільському населенню. Це так звана суспільна агрономія, яка за своєю суттю, цільовим призначенням, завданнями та методами реалізації являла собою сучасну дорадчу діяльність. Суспільна агрономія виникла як об'єктивна необхідність, породжена процесами реформування сільського господарства того часу. Вона започаткувалася ентузіастами-практиками і спочатку розвивалася на місцях стихійно.

Узагальнюючи результати аналізу науково-пізнавального доробку вчених на тему дослідження, маємо підстави стверджувати, що у вітчизняній історичній літературі процес становлення і розвитку суспільної агрономії не представлений цілісно і всебічно. Порівняльний аналіз відповідних напрацювань дає підстави стверджувати, що найпопулярнішими у дослідженні суспільної агрономії є

дорадянський та сучасний періоди. А вся існуюча на даний момент література висвітлює лише певні аспекти даної проблематики [26, с. 150]. Це підтверджує ще раз актуальність теми дослідження, адже суспільна агрономія – діяльність створена на зростання масового сільськогосподарського виробництва і розвиток аграрної економіки. Вона ствердилася, як система заходів допомоги населенню з боку уряду та громадських організацій з метою вдосконалення аграрної культури та створення ефективного господарювання, удосконалення форм господарського життя. Організаційною формою суспільної агрономії стала агрономічна служба.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Дисертаційне дослідження ґрунтується на широкій базі як опублікованих, так і рукописних джерел. Вихідними даними для розробки даної проблеми слугували, перш за все, опрацьовані архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державного архіву м. Києва, Центрального державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Архіву Російської академії наук.

Дисертаційне дослідження виконано на основі аналізу джерел, серед яких найбільш важливими є: 1) архівні матеріали про суспільну агрономію; 2) періодика; 3) наукові публікації: звіти, щоденники, енциклопедії, словники, праці товариств і з'їздів.

Першою й основною групою джерельної бази дисертаційного дослідження стало вивчення архівних джерел.

Розвиток пріоритетних напрямів наукової діяльності роботи Міністерства земельних справ, його структуру містять фонди 1060, 1061, 1062 [27 – 35]. Так, ф. 1060 серед найважливішого включає «Тимчасовий земельний закон», ф. 1061 – накази Міністерства земельних справ по особовому складу, ф. 1062 – вісники Міністерства земельних справ, проєкт закону про його створення та діяльність,

ф. 2196 «Міністерство продовольчих справ» [36] – список особового складу та структуру Міністерства земельних справ. Таким чином, на основі аналізу цих документів нам вдалося дослідити загальний розвиток діяльності профільного міністерства та його структурних підрозділів.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зібрав документи ф. 290, що містять відомості про організаційний комітет I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду – протоколи засідань комітету, листування з установами та учасниками з'їзду [37 – 38]. Епістолярну спадщину учасників зібрання висвітлює ф. I та ф. 114 цього ж архіву [39 – 41]. Серед низки важливих питань, на зазначеному зібранні розглядалося питання суспільної агрономії.

Значний масив документів зосереджено у Державному архіві м. Києва. У фонді 18 [42] зберігається особова справа В. Г. Бажаєва – фундатора суспільної агрономії. Архівні документи відображають інформацію його як викладача кафедри сільськогосподарської статистики, екстраординарного професора Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, в якій серед інших документів є заява про прийняття на роботу, посвідчення професора, наказ про надання звання статського радника, рапорти про відпустку, квитки про закордонні відпустки з науковою метою, ксерокопія закордонного паспорта тощо.

Науковий аналіз цих документів дав можливість детально проаналізувати період освітньої діяльності професора В. Г. Бажаєва в Київському політехнічному інституті імператора Олександра II, прослідкувати наукові інтереси та спілкування з колегами, студентами, вирішення наукових та організаційних питань сільськогосподарського відділення вишу, деканом якого він був протягом тривалого часу своєї науково-педагогічної кар'єри.

Також вивчено фонд 153 – особисту справу В. Г. Бажаєва 1908 – 1916 рр. [43], коли він працював ординарним професором Київського комерційного інституту. Справа вміщує формулярний список про службу, заяви співробітників інституту на ім'я В. Г. Бажаєва з робочими питаннями, заяви та

рапорти професора до керівництва вишу.

Проаналізувавши низку документів Київського комерційного інституту, з'ясовано, що В. Г. Бажаєв виявив себе як талановитий педагог і фахівець своєї справи, поєднуючи викладання у Київському політехнічному інституті імператора Олександра II та Київському комерційному інституті. Разом із тим у цей час він активно займався науковою діяльністю з питань суспільної агрономії, ставши її фундатором.

Серед зарубіжних архівів слід згадати Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, який доповнив джерельну базу дослідження. Зокрема, для дисертації становив інтерес фонд 382 Вчений комітет Міністерства землеробства, в якому знайдено інформацію про дане відомство, а також обрання В. Г. Бажаєва членом-кореспондентом Міністерства землеробства [44, арк. 3]. Відомості про епістолярну спадщину Володимира Гавриловича Бажаєва містяться у фонді 518 Бажаєв В. Г. – професор Київського політехнічного інституту 1905, 1911 рр. Архіву Російської академії наук, де зберігаються листи вченого до В. І. Вернадського [45, арк. 9].

До важливої групи джерел дисертаційного дослідження належать періодичні видання. Журнали і газети допомагають комплексно висвітлити проблему дослідження. Серед періодики слід назвати наукові видання, що зберігаються у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Національної історичної бібліотеки України, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича.

Періодичні видання стали важливим джерелом наукового дослідження, значення яких полягає у з'ясуванні різних напрямів суспільної агрономії.

Серед них слід виділити щотижневий журнал Київського товариства сільського господарства «Земледелие» [46, с. 595-597], на сторінках якого розкрито інформацію про приватні засідання з питань суспільної агрономії, в яких брали участь такі вчені, як П. Р. Сльозкін, О. Ф. Фортунатов, П. М. Дубровський, В. Г. Бажаєв, В. О. Бертенсон, М. М. Вонзблейн та багато

інших. На цих засіданнях порушувалися проблеми сільськогосподарської освіти та дорадництва. Знайдена інформація дала змогу визначити наукові інтереси знаних вчених та ознайомитися з їхніми поглядами щодо вирішення даного питання.

У щотижневому сільськогосподарському й економічному періодичному виданні «Хозяйство» у статті Н.П. Соколова «Земская участковая агрономия и её развитие» розкрито становлення та розвиток інституту правлячої агрономії, дільничної агрономії, важливість з'їзду діячів агрономічної допомоги населенню, земська робота з покращення сільського господарства [47].

Сільськогосподарський і економічний журнал «Самарский земледелец» підтверджує, що засновник суспільної агрономії В. Г. Бажаєв читав лекції з дисципліни «Чергові задачі суспільного сприяння дрібному господарству в Росії» на курсах по суспільному сприянню дрібному господарству та кооперації в Московському міському народному університеті імені А. Л. Шанявського [48, с. 149].

На початку ХХ століття під впливом економічних і соціальних зрушень, які намітилися в сільському господарстві, журнал Московського товариства сільського господарства – «Вестник сельского хозяйства» стає органом суспільної агрономії і відображає переважно потреби так званого «третього елемента» – дипломованих спеціалістів сільського господарства. Широке обговорення опублікованих статей, вільне наукове трактування актуальних питань залучали до журналу відомих учених і практиків сільського господарства. Серед сільськогосподарських журналів початку ХХ століття «Вестник сельского хозяйства» займав провідне місце [49].

Ще одним важливим періодичним виданням того часу – «Агрономічний журнал» [50], на сторінках розкривалися питання аграрної економіки, політики та громадської агрономії. Журнал мав такі рубрики: 1) аграрна політика, 2) землеустрій, 3) громадська агрономія, 4) сільськогосподарська кооперація, 5) органи аграрної політики, 6) сільськогосподарська економіка й організація дрібного господарства, 7) дослідна справа, 8) вивчення сільського господарства та

його галузей, 9) діяльність місцевого самоуправління, 10) місцеве громадське життя і агрономічні організації. У журналі друкувалися відомі представники суспільної агрономії: В. Г. Бажаєв, К. Г. Маньківський, К. А. Мацієвич та ін.

Досить вичерпним джерелом є низка періодичних видань, що висвітлюють різні аспекти суспільної агрономії.

В «Известиях студенческих организаций МСХИ (Петровской академии)» знаходимо відомості про понад тисячне зібрання представників Петровської академії (студенти, викладачі), присвячене п'ятдесятирічній діяльності вузу. Виступаючи на зібранні, О. Г. Дояренко відмічає вчених сільськогосподарської економіки – О. Ф. Фортунатова, М. О. Каришева, В. Г. Бажаєва, які є засновниками суспільної агрономії та зробили суттєвий внесок у її розвиток [51, с. 35].

У 1918 році Всеукраїнським союзом земств на чолі з С. Петлюрою у Києві, почав видаватися «Вісник громадської агрономії». Гостра потреба у випуску журналу, який би був ідейним центром української суспільної агрономії, виникла ще восени 1917 року. Всеукраїнська агрономічна нарада, потім I Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд в жовтні 1917 року визнали необхідним видання періодичного часопису. Але видання журналу вдалося здійснити лише через рік Всеукраїнським земським союзом, коли останній включив його у програму своєї діяльності. Головою редакції став член управи союзу К. А. Мацієвич [52, с. 28].

Редакційна колегія «Вісника громадської агрономії» визнавала значення існуючих періодичних видань із сільського господарства та суспільній агрономії, однак вважала необхідним поєднувати наукову та суспільно-агрономічну літературу з народною, що дасть агрономії національні основи, духовний синтез роботи агронома й селянина, який працює на землі [52, с. 28]. Проіснувало періодичне видання недовго, вийшло лише два номери журналу.

На сторінках «Земледельческой газеты» [53, с. 1113–1114] висвітлювалися система суспільної агрономічної допомоги населенню в Галичині та Буковині, специфіка якої полягала у допомозі сільськогосподарських кооперативів.

Періодичні видання стали важливим джерелом наукового дослідження, значення яких полягає у висвітленні інтересів учених щодо суспільної агрономії та інших важливих напрямів наукової діяльності.

Третю групу джерелознавчої бази дослідження формують: звіти, енциклопедії, словники, праці товариств і з'їздів.

У процесі написання дисертаційної роботи джерелознавчому аналізу підлягали «Отчёты о деятельности Киевского агрономического общества» [54], в яких міститься інформація про засновників і членів цього товариства, активну участь у його засіданнях, де вирішувалися важливі питання сільського господарства, зокрема суспільної агрономії. Крім того, на основі цих джерел з'ясовано, що на одному із засідань було вирішено спрямувати діяльність товариства в напрямі популяризації сільськогосподарських знань і запропоновано розробити план діяльності. За пропозицією Правління спільне зібрання обрало комісію з розповсюдження сільськогосподарських знань, до складу якої увійшли: В. В. Колкунов, Ф. В. Скуратов, А. І. Іост, О. Ф. Нестеров, І. Ф. Власов, С. М. Тулайков, А. В. Країнський, О. Г. Гаршин, І. В. Бельговський, М. І. Васильєв, А. В. Ключарєв, В. Г. Бажаєв, В. А. Косинський, К. А. Дойч, С. А. Іванов [54, с. 2].

У «Энциклопедическом словаре русского библиографического института Гранат» [55] подається досить ґрунтовне бачення розвитку суспільної агрономії з 80-х років XIX століття з появою земських агрономів, робота яких спрямовувалася на популяризацію наукових знань серед селянства з метою покращення сільського господарства. Також автор розкриває розвиток правлячої агрономії на початку XX століття, яка набула подальшого розвитку у зв'язку з землевпорядною політикою уряду.

У «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства», визначено поняття суспільної агрономії. З'ясовано різницю між суспільною агрономією і хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією. Агрономічна допомога сільському господарству найбільше виявлялася в діяльності земств та інших органів місцевого управління,

з якими тісно співпрацювали органи землеробства і землевпорядкування. Популяризація сільськогосподарських знань відбувалася через бесіди, читання, лекції, поради, а також показовим шляхом, тобто облаштуванням дослідних ділянок і полів для демонстрації того чи іншого сільськогосподарського прийому [6, с. 10]. Також «Полная энциклопедия русского сельского хозяйства» дозволяє зрозуміти такі поняття як «агрономія», визначення його у Франції, Німеччині, Англії, Росії. Далі висвітлюється зародження, становлення та розвиток земської агрономії, а також розкривається низка заходів з покращення місцевого сільського господарства. З'ясовано роль та місце міських та правлячих агрономів у системі суспільної агрономії [56; 57; 58; 59].

«Иллюстрированный словарь энциклопедии сельского хозяйства» розкриває такі поняття, як агрономічні наглядачі, агрономія, агроном [60; 61; 62]. Що дозволяє співставити його з визначеннями з інших джерел інформації.

Досить важливими для наукового загалу стали «Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)» [63], за допомогою яких вдалося проаналізувати організаційну діяльність учених щодо запровадження кращих надбань суспільної агрономії. Після цього зібрання суспільна агрономія в країні набула загальногубернського рівня. У першій частині наукового видання висвітлюється історія з'їзду, список членів, систематичний звіт відомостей в оглядах, систематичний звіт загальних зборів з'їзду, основні доповіді, заслухані на зібранні. У другій частині висвітлюються огляди місцевої агрономічної діяльності по губерніях.

У книзі О. П. Герна «Общественно-агрономические очерки (Введение в общественную агрономию с конкретными иллюстрациями)» [64] автор розкрив питання об'єктів агрономічного впливу, метод суспільно-агрономічної роботи, досвід конкретизації суспільно-агрономічної програми на прикладі одного повіту (Завдання Юхновської агрономії і дійсність), про вплив війни на льняне господарство, що таке кооперативна агрономія. Також у книзі опублікована стаття «На агрономическом распутьи», в якій з'ясовується природа

«кооперативної» агрономії і невеликої методологічної замітки, яка пояснює поняття останньої.

Таким чином, джерельна база дисертаційного дослідження (архівні документи, періодичні видання, наукові праці) становить основу для комплексного розкриття організаційного ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії. З'ясовано, що важливим моментом у розвитку й зміцненні суспільної агрономії став інституту земської агрономії, який розпочав роботу з 80-х років XIX століття та представляв собою систему дослідних, показових, консультативних та інших заходів сприяння сільському господарству, а окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів з метою популяризації сільськогосподарських знань.

1.3. Методологічні основи дослідження

Наукове дослідження вимагає концептуального підходу на засадах певної методології, тобто застосування відповідних методів і принципів.

Теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу комплексно дослідити ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії в кінці XIX – на початку XX століття. Досягти мети та реалізувати визначені дослідницькі завдання вдалося на основі поєднання відповідних методологічних підходів. Важливими шляхами розв'язання завдань даного дослідження є застосування принципів історизму, науковості, об'єктивності, комплексності джерел і методів : загальнонаукових (історико-порівняльного, аналізу та синтезу, логічного, узагальнення), спеціально-історичних або загальноісторичних (проблемно-хронологічного, історико-системного, діахронного (періодизації), ретроспективного, персоніфікації, біографічного) та міждисциплінарних (контент-аналізу, бібліографічного, методів архівознавчого аналізу).

Принцип історизму формує конкретність вивчення. Він визначає й оцінює мотиви, оригінальність дій учених, а також надає можливість всебічного дослідження явищ і подій у хронологічній послідовності, динаміці та взаємозв'язку. Дотримуючись історичного принципу при написанні дисертаційної роботи, намагалися якомога повніше реконструювати події та факти, що вплинули на зародження, становлення та розвиток суспільної агрономії в кінці XIX – на початку XX століття, зокрема соціально-економічні процеси, розвиток аграрної науки й освіти крізь призму вчених Д. І. Менделєєва, П. Р. Сльозкіна, В. В. Колкунова, Є. П. Вотчала, М. М. Кулешова, Б. М. Рождественського, О. Н. Соколовського, М. К. Малюшицького, М. М. Годліна, О. О. Ізмаїльського, С. С. Рубіна, В. Г. Ротмістрова, О. І. Душечкіна та інших, а також діяльність засновників агрономічної допомоги населенню В. Г. Бажаєва, О. О. Фортунатова та інших учених.

Дотримання принципу науковості дозволяє неупереджено вивчати предмет дослідження за достовірними джерелами інформації, а також уникнути спрощеності та заідеологізованості об'єктивної дійсності. З'ясовано, що суспільна агрономія – це сукупність заходів, спрямованих на впровадження силами самодіяльних громадських організацій агрономічної допомоги серед селянства, зокрема: популяризація кращих способів господарювання, навчання дотримання раціональної агрокультури та оптимізації структури сівозмін, організації постачання засобів сільськогосподарського виробництва, поширення сільськогосподарських знань за допомогою дослідних станцій, шкіл, курсів, виставок та інше.

Принцип об'єктивності вимагає розкрити історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість, насамперед матеріальними й економічними чинниками. Він полягає в неупередженому підході до дійсності, її пізнанні та практичному перетворенні. Потребою звільнити історичні знання від фальсифікацій та «білих плям», подолати різнопланові обмеження зумовлено необхідністю застосування цього принципу в ході наукового дослідження, зокрема, при висвітленні поняття «суспільна агрономія» різними ученими.

Принцип об'єктивності ґрунтувався на неупередженому ставленні до дійсності, не залежав від світогляду та наукових орієнтацій дисертантки.

Застосування принципу комплексності джерел виявився доцільним при об'єктивному вивченні, аналізі та зіставленні різноманітної джерельної бази дослідження. У результаті опрацювання документів центральних вітчизняних та зарубіжних архівів, наукових праць учених, залучення до наукового аналізу тогочасних періодичних видань вдалося об'єктивно висвітлити історичний досвід суспільної (громадської) агрономії. З'ясовано, що через наукове забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства в системі суспільної агрономії селяни активно долучилися до застосування нових сортів сільськогосподарських культур, порід тварин, технологій виробництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, брали участь у нових процесах виробництва. Дисертантка намагалася об'єктивно простежити передумови та загальні тенденції розвитку суспільної агрономії.

У дисертаційній роботі поряд із використаними принципами застосовувалися методи, що обумовлені метою, завданнями, джерельною базою, методологічною основою наукового пізнання.

У науковому дослідженні застосовано загальнонаукові методи, до яких належить історико-порівняльний метод, що включає аналіз якісних та кількісних характеристик фактів, явищ і процесів, а також дає змогу виявити ті риси, яких вони набувають або втрачають у період свого розвитку, визначити характер і напрями позиціонування поглядів за тих чи інших обставин. Цей метод дозволяє зрозуміти й сприйняти минуле в єдності та індивідуальності, знайти зв'язок та основу історичних явищ. Історико-порівняльний метод застосовано для з'ясування досягнень в галузі суспільної агрономії за певний період, зокрема, при аналізі наукових праць учених.

Метод аналізу забезпечив поділ предмета дослідження на складові елементи з метою виявлення закономірностей, структурних зв'язків, обґрунтування з наукової позиції історичних фактів і подій. Завдяки застосуванню зазначеного методу вдалося визначити передумови зародження суспільної агрономії, яка

сформувалася наприкінці XIX століття як агрономічна допомога населенню та зарекомендувала себе як земська агрономічна організація, яка пройшла декілька стадій в своєму розвитку: губернську, повітову, дільничну.

Синтез передбачає наукове дослідження явищ дійсності в їх цілісності, взаємодії частин. Доцільність його використання обумовлена необхідністю вивчення суспільної агрономії та її вплив на освіту, розвиток сільськогосподарської дослідної справи, кооперації.

Логічний метод сприяв узагальненому розкриттю сутності предмета дослідження в його суттєвих закономірних зв'язках і відношеннях, зокрема з'ясовано, що система суспільної агрономії позитивно вплинула на організацію наукового забезпечення ведення вітчизняного сільського господарства. З метою реалізації агрономічної допомоги населенню й дослідної справи уряд виділяв значні кошти на сільське господарство. Помітний успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях.

За допомогою методу узагальнення вдалося підвести підсумки наукового дослідження та сформулювати загальні висновки. Цей логічно-послідовний процес став можливим у результаті виключення одиничної ознаки. Таким чином, залишається інше поняття більш широкого обсягу, але менш конкретного змісту.

Застосовані методи дослідження доповнюються спеціально-історичними або загальноісторичними (проблемно-хронологічний, історико-системний, діахронний (періодизації), ретроспективний, персоніфікації, біографічний).

Проблемно-хронологічний метод застосовувався при визначенні побудови наукової роботи, було виділено основну тематику напрямів досліджень, показано основні зміни, що вплинули на розвиток суспільної агрономії. Його дотримання сприяло належному висвітленню основних аспектів явища з розвитку галузевого дослідництва.

Історико-системний метод орієнтований на розкриття цілісної картини досліджуваного об'єкта: певної системи, компоненти якої взаємодіють між собою, становлячи нову сукупність знань, зокрема про творчість учених, їх наукові погляди з досліджуваної проблеми.

Серед методологічного інструментарію важливе значення відводилося діахронному методу (періодизації) як ефективному засобу аналізу й впорядкування досліджуваного матеріалу. Застосування методу сприяло розробленню періодизації дослідження, тому за хронологічним напрямом визначено два періоди. Перший період (1883–1905) характеризувався приватною ініціативою з розвитку суспільної агрономії. З 80-х років XIX ст. почав розвиватися інститут земської агрономії як технічна складова галузі, який являв собою систему показових, консультаційно-пропагандистських та інших заходів сприяння сільському господарству. Другий період (1906–1917) ознаменувався урядовою і земсько-суспільною підтримкою Департаменту землеробства дослідних установ. На початку XX ст. розвиток суспільної агрономії, або агрономічної допомоги населенню, набув системного характеру. Внутрішнім стимулом другого періоду була аграрна революція, яка частково проявилася в 1905 році. Найхарактернішим для другого періоду було широке залучення до дослідної справи агрономічної громадськості й організації при сільськогосподарському відомстві центрального дослідного інституту.

У процесі вивчення наукових періодів використовувався ретроспективний метод. Він дав змогу визначити найхарактерніші тенденції та закономірності історичного розвитку досліджуваного періоду (кінець XIX – початок XX ст.), а також абстрагуватися від сучасності при розгляді суспільно-політичних та економічних процесів того часу.

Метод персоніфікації дав змогу оцінити особисту роль В. Г. Бажаєва, О. Ф. Фортунатова у науковому та соціально-економічному середовищі та проаналізувати їх інтелектуальний вплив на конкретний історичний період.

Біографічний метод дозволив відтворити невідомі сторінки життя та діяльності вчених, які дали змогу заповнити певні лакуни в біографії дослідників суспільної агрономії. Зокрема, значна увага приділяється засновнику суспільної агрономії В. Г. Бажаєву.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні низки міждисциплінарних методів: контент-аналізу, бібліографічного, архівознавчого

аналізу.

Метод контент-аналізу – формалізований метод вивчення текстової інформації, що полягає в переведенні її у кількісні показники та статистичній обробці. Його застосування сприяло визначенню кількісного складу агрономічного персоналу, зокрема земських та губернських агрономів в різних губерніях.

Бібліографічний метод використано для опису наукових праць учених та опублікованих джерел про предмет дослідження, що дало змогу ввести до наукового обігу наукові праці з питань суспільної агрономії.

Метод архівознавчого аналізу використовувався у дослідженні при накопиченні й осмисленні конкретних фактів з різних аспектів досліджуваної проблеми. Застосування названого методу дало змогу ідентифікувати, дослідити та систематизувати архівні документи з питань суспільної агрономії.

Отже, сукупність вищеназваних методів дала можливість дослідити передумови зародження, становлення та розвитку «суспільної агрономії», врахувати зовнішні та внутрішні чинники, що сприяли чи перешкождали її розвитку, визначити особистий внесок учених, вплив на певні події, а також відтворити цілісну картину історичної ситуації, яка визначила поведінку, світогляд, життєві пріоритети та їх професійну діяльність.

Теоретико-методологічною основою дослідження є фундаментальні теоретичні розробки про методи та принципи історичного пізнання, завдяки чому систематизовано широку джерельну базу та узагальнено основні положення у висновках дослідження. Окрім того, принципи та методи дослідження дали можливість дослідити, систематизувати та сформулювати висновки щодо досліджуваної теми. Дослідження має комплексний і міждисциплінарний характер. Його концептуальні засади ґрунтуються на основі знань з історії, джерелознавства, історії науки, освіти й техніки, історіографії, методології, агрономії, сільського господарства, сільськогосподарської економіки та статистики.

Висновки до розділу 1

Аналіз основних історіографічних джерел, якими стали переважно публікації учених другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. і розвідки науковців сучасного періоду, які знайшли відображення у низці наукових праць, дав змогу встановити, що у більшості з них питання дисертаційного дослідження відображено фрагментарно. Разом з тим, не узагальнено наукові здобутки в галузі суспільної агрономії та вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Для досягнення мети дослідження проаналізовано комплекс джерел, які включають архівні матеріали, наукові роботи, періодичні видання. Архівні матеріали, використані в процесі дисертаційного дослідження, представлені документами архівосховищ України та Росії. Це особисті справи, звіти, доповіді установ, накази про призначення на роботу, протоколи засідань нарад та інші документи, що дозволили в повному обсязі відтворити основні питання суспільної агрономії. Джерельна база дисертаційної роботи є достатньою для досягнення мети і вирішення завдань дослідження.

Комплексне й об'єктивне висвітлення теми роботи вимагало застосування відповідних методологічних принципів: історизму, науковості, об'єктивності, комплексності джерел. Основоположними у дослідженні є такі методи: загальнонаукові (історико-порівняльний, аналізу та синтезу, логічний, узагальнення), спеціально-історичні або загальноісторичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, діахронний (періодизації), ретроспективний, персоніфікації, біографічний) та міждисциплінарні (контент-аналіз, бібліографічний, метод архівознавчого аналізу). Поєднання вищеперелічених принципів і методів дало можливість детально розглянути джерельну базу, послідовно й логічно викласти матеріал, забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

Таким чином, у процесі вивчення конкретного історичного об'єкта застосовано сукупність методів і прийомів, що дає змогу комплексно досягти поставленої мети.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВИХ ОСНОВ СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ

2.1. Передумови зародження суспільної агрономії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття

Сільськогосподарська допомога населенню або суспільна агрономія серед розділів агрономічної політики є самим молодим інститутом. У той час як митна і земельна політика, транспорт, оподаткування мають великий накопичений віками досвід, узагальнений і проаналізований видатними дослідниками, зазначена галузь економічної політики майже не порушена теоретичним опрацюванням, а тому потребує систематизації. Зародившись в останні десятиліття ХІХ ст., суспільна агрономія в короткий термін встигла перетворитися в велике соціальне явище і залучила до своєї роботи тисячі агрономічних діячів у всіх країнах світу. Три десятиліття їх суспільно-агрономічного служіння створили широкий по своєму об'єму досвід, котрий, на жаль, залишається розпорошеним по місцевим агрономічним організаціям і лише в обмеженій мірі збирався й оброблявся на різного роду агрономічних з'їздах. Нині досить обмежено висвітлений в науковій агрономічній історіографії.

На початку ХХ ст. з'являються перші спроби теоретичного узагальнення, і працями О. І. Чупрова, О. Ф. Фортунатова, Д. М. Прянишнікова, В. А. Владімірського, К. А. Мацієвича, Поля де Віста, Д. Золі, Г. Бізезеро і низки інших авторів творяться вперше теоретичні основи суспільно-агрономічної роботи. Ці перші спроби узагальнення і систематизації місцевого досвіду дозволяє нам в загальних рисах установити основні задачі і методи роботи суспільної агрономії [55, с. 165].

У найбільш загальній формі суспільну агрономію можна трактувати як систему суспільних заходів, які прагнуть направити еволюцію сільського господарства країни в бік найбільш його раціональних (в умовах часу й місця) форм. Ця формула, однак, занадто загальна і не може застосовуватися, так як заходи митної, земельної, податкової й інших форм економічної політики, також можуть підходити під це загальне визначення, оскільки вони впливають на еволюцію сільського господарства. Для того, щоб звужити це визначення і поглибити його зміст, необхідно установити розуміння самої еволюції сільського господарства, хоча б в самих загальних рисах [55, с. 166].

Сільськогосподарське виробництво будь-якої країни складається з багатьох індивідуальних підприємств, які в сукупності складають виробничу систему. Просте чисельні статистичні дослідження показують, що для районів, які виділені історичною єдністю природних і економічних умов, ці способи поєднання виробничих факторів в різних господарствах будуть досить близько нагадувати один одного та зведуться до декількох близьких типів. Більш глибокий аналіз покаже, що цей історично складений середній тип системи виробництва утвориться і стане стійким саме тому, що він є найбільш пристосованим до умов даного місця і часу. Однак ці системи виробництва не залишаються незмінними, але піддаються докорінним знищенням і перебудові під впливом змін в загальних умовах їх існування.

Найбільш потужним фактором, який впливає на них є зростання щільності населення; велике значення мають зміни ринкових умов. Важлива роль належить раціоналізації техніки. Звичайно, в сільському господарстві – промислова революція, яка внесла значну перебудову в сільськогосподарське виробництво, зокрема, появою сепаратора, хімічними добривами, тракторами, збиральними машинами тощо.

Питання про форми та механізм сільськогосподарської еволюції не може бути визнаним достатньо розробленим теоретично. У загальних рисах більш детально висвітливо дві проблеми, пов'язані з еволюційними процесами: 1) який механізм еволюції сільського господарства, тобто яким чином один середній тип

системи виробництва під тиском змінених умов переходить в інший середній тип; 2) оскільки ця стихійна перебудова сільськогосподарського виробництва піддається впливу з боку організованого суспільного розуму і який кількісний ефект цього впливу [55, 167].

Ці питання майже не розроблені, і в теперішній час ми можемо тільки намітити напрям їх вирішення.

На перше питання звичайно відповідають, що перехід від однієї системи виробництва до іншої під впливом змінених умов здійснюється стихійно. Сільськогосподарське виробництво будь-якої країни складається із низки індивідуальних підприємств. Власник кожного із них складає елементи виробництва в ту систему, котру вважає найбільш вигідною, що завдяки рівності умов приводить всі господарства до одного організаційного типу. Із цього, однак, не слідує, що всі господарства однорідного району тотожні в своїй організаційній структурі та що вони залишаються в незмінному організаційному стані. Індивідуальність господаря, його творча енергія, особливості розташування окремих господарств і якість угідь змушує індивідуальні господарства постійно відходити від середнього типу. Ці відступи в силу допитливості, властивої людському розуму, мають масовий характер, і всю масу господарств, з точки зору організаційної, можна представити в деякому кінетичному стані постійних спроб пошуків і творчості. Цей пошук не зупиняється навіть в момент господарського застою, наочним свідченням чого є сотні проявів селянської господарської творчості. Ці відхилення бувають часто невдалі і змушують господарів повертатися до середнього історично складеного типу. Однак між господарями-пошукачами попадаються ті, які закріплюють нові господарські форми та викликають послідовників. Цим шляхом відбувається свого роду природній відбір господарських форм. Найбільш вдалі та підходящі до існуючим умовам форми застосовуються. Це постійне організаційне пожвавлення і швидке відмирання невдало створених форм є стихійним творчим початком, котре без всякої участі організованого суспільного розуму з неминучістю приводить індивідуальні

господарства до середнього організаційного типу, найбільш раціональному при даних умовах [55, с. 168].

Чудовим прикладом, який описує цю соціальну силу, є господарське будівництво переселенців, які заселяють незаймані простори. Іноді у Сибірі в одному і тому ж поселенні збираються вихідці з Волині, харківських степів, костромських лісів і з чорноземів Курської губернії. Сім'ї, які переселились, переносять з собою господарські навички своєї батьківщини і в перші роки намагаються застосувати їх на новому місці; довга низка невдач і творчих спроб приводить в кінці-кінців волинців, харків'ян, костромичів і курян до нового, середнього типу організації господарств, які найбільше відповідають умовам новосілля і через одне-два десятиліття тільки другорядні деталі господарського ладу будуть нагадувати про покинуту батьківщину.

Оскільки господарські умови залишаються постійними, то і середній тип організації господарств творчо коливається навколо об'єктивно найкращих форм, але не зазнає будь-яких корінних змін. Становище змінюється, як тільки якась із умов господарського життя зазнає великих змін, так як при цьому раніше існуючий середній організаційний тип господарств уже перестане бути найкращим із можливих. Завдяки цьому ті з господарств, котрі в своїх творчих пошуках відхиляються в бік більш кращих форм, закріплять їх за собою. Їх удача викличе наслідування і повільно, але вірно перекине інші господарства зі старих організаційних форм на нові, після низки десятиліть господарств країни стихійно нащупають новий середній організаційний тип, який найбільше відповідає новим умовам, навколо якого і будуть надалі коливатися творчі пошуки господарів. Такий в самій загальній схемі механізм сільськогосподарської еволюції. У цьому процесі нема суспільно організованої волі, нема суспільної свідомості, лідера, плану – він майже такий стихійний, як природній підбір видів тваринного світу [55, с. 168 – 169].

Повертаючись до другого питання, оскільки організований суспільством може вплинути на описаний стихійний процес еволюції сільського господарства і які форми цього впливу.

Перед суспільством є два шляхи впливу на стихійну еволюцію сільського господарства.

1. Він може змінити самі господарські умови і надати темному стихійному процесу випробувати організаційні форми господарювання до нової системи умов господарського життя. Цей шлях впливу має велику історію державної практики. Зміни митними ставками систему цін, знищуючи владу простору покращеними шляхами сполучення, заохочуючи ставками податкової, кредитної і тарифної політики окремі групи виробництв і владно втручаючись в аграрне будівництво новелами земельного законодавства, держава багато разів брала в свої руки сільськогосподарську еволюцію. У дійсності цієї форми впливу ніхто не сумнівається, воно було і завжди залишиться могутнім зряддям в думках суспільного розуму.

2. З іншого боку, суспільний розум може вплинути і на сам процес сільськогосподарської еволюції, позначаючись на волі та розумі самих господарів, направляючи їх творчі пошуки в сторону форм, які мислять раціонально, і попереджаючи їх від помилкових шляхів творчого пошуку, посилюючи своїм авторитетом приклад вдалих починань, прискорюючи і раціоналізуючи тим процес еволюції. Подібне внесення раціональності в стихійний процес і є сутністю роботи суспільної агрономії [55, с. 169].

Задачі, які стоять перед суспільством, зводяться до двох моментів: а) можливо глибокий аналіз природних і економічних умов країни й знаходження технічних і організаційних форм, найбільш раціонально пристосованих до них. Робота агрономічної науки, дослідних установ і економічні дослідження покликані вирішити цю задачу; б) якщо агрономічна думка з'ясує в своїй свідомості пошукові технічні прийоми й організаційні форми, на неї покладається обов'язок вплинути на еволюцію сільського господарства і направити її в бік знайдених форм.

Конкретизуючи ці завдання, ми можемо сформулювати їх в трьох наступних пунктах: 1) внести в народне господарство країни удосконалені методи техніки землеробства і скотарства; 2) змінити організаційний план господарств у

бік великої відповідності поточним умовам економічної діяльності країни; 3) організувати місцеве населення в союзи і групи, котрі, з одного боку шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських початків [55, с. 167].

Установивши таким чином задачі суспільно-агрономічної роботи, слід наголосити, що для суспільної агрономії характерними є не стільки самі задачі, скільки методи їх вирішення. Якщо визнати, що задачею суспільної агрономії є прискорення і раціоналізація еволюції сільського господарства, яка здійснюється стихійно в бік великої відповідності умов, що змінилися, то суспільний агроном може бути названий організатором реформи, що відбувається в сільському господарстві. Однак слово «організатор» не зовсім доречно застосовувати до терміну «стихійний процес» і в даному випадку має дещо незвичний зміст.

Наприклад, приватновласницьке господарство, що охоплює тисячі десятин землі, об'єднуючи сотні сільськогосподарських робітників, експлуатоване віджилими способами та підлягає корінній перебудові й організаційній реформі. Агроном-організатор, покликаний провести цю реформу, вивчає як саме господарство, так рівно і оточуючі його місцеві умови, відповідно їм проектує новий раціональний план організації господарства і намічає план переходу від старої системи виробництва до нової. Потім рішенням своєї волі приводить в рух капітали господарства і чисельні кадри робітників землі, не тільки не рахуючись з їх бажаннями, але навіть не питаючи їхньої думки, однією своєю волею, поза розумінням і волею виконавців, реалізуючи намічений план реформи, який поєднує виробничі елементи господарства в нову систему. З описаним типом діяльності звичайно і пов'язують поняття агронома-організатора [60, с. 3].

Нічого схожого не містить в собі організаційна діяльність суспільного агронома. Перед ним не покірливі виконавці його волі, а самостійні господарі, які організовують і ведуть своє господарство відповідно до своєї волі та розуміння. Ніхто не може крім їх самих розпорядитися їх господарством, ніхто не в праві їм наказувати. Тому ми повинні визнати, що громадська агрономія сама ніякого

господарства не веде, сама своєю волею і бажанням ніяких програм реалізовувати не може, і її метод роботи зводиться до того, щоб шляхом впливу на розум і волю господарюючих людей оживить в їх середовищі творчу самодіяльність і допомогу направить цю самодіяльність найбільш раціонально.

Із сказаного зрозуміло, що суспільний агроном є діячем не стільки технічним, скільки соціальним. Об'єктом його діяльності – люди, їх психіка, їх воля і свідомість, їх відносини, а не поля, худоба й інші предмети господарства. Бажаючи створити нове землеробство, він створює нову людську культуру, нову народну свідомість і представляє цією новою людською культурою самій створити нове землеробство. Тому інститут громадської агрономії, як діяльності соціальної, і присвоєно найменування суспільної. Цей соціальний характер діяльності й є найбільш важливим й істотним, відмітною ознакою суспільної агрономії.

Може виникнути питання про те, чи є ця форма впливу на еволюціонуючі господарства правильною і єдиною можливою. Суспільний розум з великим успіхом може провести організаційну реформу сільського господарства по типу організаційної роботи в приватному господарстві, надаючи особливі закони, які змушують до перебудови господарства і створення особливі кадри агрономічних адміністраторів, які забезпечені широкими повноваженнями міцної влади. У свій час імператриця Катерина, Фрідріх Великий та інші діячі просвітницького абсолютизму саме цим способом вводили культуру картоплі за допомогою пушок і екзекуцій. Діяльність сільського господарства носить настільки індивідуальний місцевий характер, наскільки обумовлена особливостями кожного клаптика експлуатованої землі, що ніяка зовнішня перешкода не може вести господарство, якщо воно інтенсивне. Можна сказати, що все мистецтво сільського господарства як раз полягає в умінні використовувати приватність. Тільки сам господар, багато років на практиці вивчаючи своє господарство, може успішно вести його, а тим більше його реформувати.

Тому ідея поставити організований суспільний розум на місце творчої роботи й інтуїції самих господарів навряд чи б опинився під силу навіть самому

«всеоб'ємлюючому розуму» Лапласа. Але навіть якби ця ідея виявилась здійсненою, навіть якщо б в розпорядженні суспільства виявилась достатня кількість творчих організованих сил для того, щоб цілком замінити волю і думку самих господарів, то несвідомо прийнята реформа не могла б претендувати на глибину і стійкість. Нарешті, в розпорядженні існуючих суспільно-господарських органів, якби вони захотіли стати на місце всіх місцевих господарів і диригувати виробництвом, не виявилось би достатніх матеріальних засобів для вирішення поставленої задачі, а проведення реформи виявилось би занадто витратним у порівнянні з проведенням її методами звичайної суспільно-агрономічної роботи. Тому ми можемо впевнено стверджувати, що суспільна агрономія не повинна замінювати собою народногосподарські сили, але повинна зіграти ключову роль, направляючи їх роботу [57, с. 27].

Перед суспільною агрономією знаходиться деяка велика кількість «господарюючих людей», які мають свої навички і свої уявлення про сільське господарство, – людей, яким наказувати нічого не можна, які не працюють вільно та відповідно до свого розуміння. Потрібно тим чи іншим способом звернути увагу господарів на можливість зміни в їх звичайних методах роботи й шляхом впливу усного, письмового, прикладу, наочного доказу переконати населення в перевазі нового прийому над тими, що раніше практикувалися, довести його велику вигідність – словом, замінити в головах місцевого населення старі уявлення новими. Крім того, пробудити це населення до активності, дати йому емоційний поштовх. Без цього емоційного поштовху ніякі докази не будуть доказом, вся пропаганда зведеться до цікавої розповіді, і суспільна агрономія втратить сенс свого існування. У розпорядженні агрономічних робітників знаходяться чисельні засоби впливу на розум і волю населення. Бесіди на селянському зібранні, в трактирі і на базарній площі, лекції, які супроводжуються наочним показом, нарешті, короткі курси, які інструктують найбільш активних господарів – являються засобом усної пропаганди. Настінні плакати, які пропагують яскравими фарбами основні агрономічні істини, популярні брошури, листівки і, нарешті, місцевий популярний сільськогосподарський журнал-газета

використовують силу друкованого слова. Сільськогосподарські виставки і демонстрація покращених машин в роботі, показові досліди, які часто ставляться на полях самих селян, показове годування худоби, машинні бюро, які віддають напрокат популярні машини для ознайомлення, і, нарешті, цілі показові господарства – дають в руки суспільній агрономії всю силу наочного прикладу.

Відбір із місцевого населення найбільш активних і свідомих господарів «Сидорів Карпових», які бажають покращити своє господарство, організація із них самодіяльності селянських груп, пробудження в глибині села місцевого суспільного життя, передача їй загальнолюдських навиків суспільної роботи – ось поле для додатків організаторського мистецтва працівників суспільної агрономії. Якщо до цього прибавити організацію сільськогосподарських складів, які забезпечують населення сільськогосподарськими машинами, посівним матеріалом і угноювальними туками, облаштування парувальних і зерноочисних пунктів, приватну консультацію окремих господарів та інші подібні заходи, які займають, особливе становище в суспільно-агрономічній роботі, – то перед нами в загальних рисах вимальовується об'єм діяльності суспільної агрономії [58, с. 40].

Описане коло робіт настільки широке за своїми формами, а тим більше по можливому змісту, що агрономічна думка виробила низку керівних ідей, які дозволяють орієнтуватися в ньому і планомірно організувати суспільно-агрономічну роботу.

Ставлячи своєю задачею вплив на масовий стихійний процес еволюції сільського господарства, суспільна агрономія повинна діяти масовими засобами. Кажучи інакше, вона повинна мати об'єктом свого впливу все сільське населення, а тому всі її дії повинні бути звернуті до всієї маси господарів, а не до окремих Сидоровим – Івановим. Безсумнівно, агрономічним працівникам доводиться завжди мати справу з окремими індивідуальними особистостями, але, звертаючись до них, суспільний агроном повинен мати на увазі не їх індивідуальне господарство у всій його конкретності, а розглядати їх як окремих представників всього народного господарства в цілому. Тому, виділяючи

початкові цілі своєї пропаганди, суспільна агрономія повинна звернутися до тих сторін господарства, які були б загальні для всіх господарств району [55, с. 176].

Зазвичай суспільно-агрономічна програма виділяє дві-три нагальні господарські потреби, усунення яких легко здійснити і дає глибокий наочний ефект і всією силою свого впливу приступає до боротьби з ними. Цей лаконізм і визначеність програми мають особливе значення у вигляді малої культурності сільського населення тих країн, де особливо широко розвернулася суспільно-агрономічна робота. Майже всюди, перш, ніж починати пропаганду реформи сільського господарства, їй доводилося пропагувати самій собі і часто вести загальнокультурну роботу. Тому суспільно-агрономічна робота повинна була б організована так, щоб залишити в елементарній свідомості можливо яскраве, цільне і сильне враження, справити сильний масовий вплив на селянську психологію.

Лідерам суспільної агрономії випало на долю розворушити мозок відсталого селянства, вселити йому саму можливість нових уявлень, і для того вони, як в Російській імперії, так рівно в Італії і Бельгії, почали з загальних, всіх зрозумілих питань, що всіх цікавлять. Успіх одного із подібних справ, досягнутий в селі Елізаветино, швидко зробився відомим, цікавим і зрозумілим як в селі Судіслово, так і в багатьох інших селах. Відповідно до цього екстенсивного захоплення і склалися первинні суспільно-агрономічні програми, які склалися із елементарних, майже азбучних технічних реформ. У повіті повсюдно панує соха, – в програму вноситься пункт – поширення плугів; повіт страждає від деяких шкідників – в програмі заходи боротьби з ними; в повіті вкрай ненормальне ставлення зернової площі до кормової, – в главу кута ставиться травосіяння; таким чином, в програмах з'являється чорний пар, оранка, зяб та ін. Згідно такій програмі агроном-піонер цілими роками знищує озимого хробака, цілі роки вводить травосіяння, яке пропагує чорний пар. Його практична програма цим і обмежена, і вона не цікавиться іншими справами господарства, більше – він не може ними цікавитися, бо інакше він не зможе виконати своєю основною програми. Чи потрібно говорити, наскільки важлива і відповідальна правильна

установка цієї основної програми. Тут не може бути ні загальних положень, ні трафаретів, так, як в кожному окремому районі ми повинні виходити із сотні подробиць, які не можуть бути передбачені загальними міркуваннями. На наше переконання, головною задачею суспільного агронома є правильно поставлений діагноз місцевих потреб і дефектів сільськогосподарського ладу. Справді, методи суспільно-агрономічної роботи і самі популяризаційні технічні прийоми настільки елементарні, що їх реалізація не представляє великих труднощів, важливо тільки, щоб проєктуючи заходи, спиралась на науковий аналіз місцевих умов [55, с. 177-178].

Іншою не менш важливою задачею є вимір сил і засобів, які знаходяться в розпорядженні суспільної агрономії, з тими задачами, котрі вона ставить в свою програму. Зазвичай матеріальні і персональні сили бувають настільки обмеженими, що доводиться турбуватися, щоб робота давала максимальний соціальний ефект на кожную витрачену одиницю сил і засобів, тобто була б найбільше соціально рентабельною.

Такі в загальній схемі перші кроки суспільно-агрономічної роботи, при чому, однак, описуючи їх, ми повинні відмітити, що притаманне їм обмеження уваги 2-3 пунктами основної програми не означала собою відмову від реформи решти сторін селянського господарства, бо останнє являє собою єдине ціле і якщо реформаторська течія опановує його головними засадами, то й інші сторони господарства легко захопляться течіями реформи і пробудженою творчою самодіяльністю.

По мірі розвитку роботи суспільної агрономії елементарні задачі її основної програми поступово вирішуються: за декілька років наполегливої роботи в селі агрономія зблизилась з конкретними селянськими господарствами, із практики виникла низка часто непередбачуваних приватних питань, і саме населення за цей час звиклося з діями агрономічної допомоги населенню. Назріли нові задачі – агрономію треба поглибити; то тут, то там життя наштовхується на нові терени роботи. Якщо раніше програма суспільної агрономії приймала до уваги тільки ті потреби, котрі можна було винести за знак дужки для всіх господарств району, то

тепер доводиться розкрити ці дужки й індивідуалізувати роботу стосовно до більш дрібних районів або навіть групах господарств. Згідно цій інтерпретації суспільно-агрономічної роботи змінюється сам лад суспільної агрономії, значно зростає маса роботи, яка припадає на одиницю площі, збільшується кількість агрономічного персоналу і сума коштів, що витрачаються, і, як ми побачимо нижче, відбувається значна диференціація роботи.

Для Російській імперії цій перелом позначився в першому десятилітті нинішнього століття і вилився в форму переходу від повітового типу агрономії до дільничної. При повітій організації один агроном обслуговував територію всього повіту; при введенні ж дільничної агрономії повіт ділиться на декілька невеликих ділянок (2–3 волості), на невеликій площі яких сили агронома могли використовуватися досить інтенсивно. Інтенсифікація роботи значно видозмінювала її характер. Робота повітової агрономії була не складна: два–три пункти програми, зазвичай зрозуміло і безперечно розроблені. Інше для дільничного агронома. Програма, збільшуючи свій зміст, тим самим втрачала суспільність.

Агроном, ставши дільничним і занурившись в діяльне господарське життя конкретних господарств, вперше став обличчям до обличчя з окремим господарським організмом у всій його конкретності, вперше не тільки міг, але і повинен був стати на приватногосподарську точку зору. Став оцінювати чистий і валовий прибуток тієї чи іншої культури, її значення в загальному організаційному плані господарства, почав задумуватись над питаннями економізації і використання праці людей і тварин, над упорядкуванням грошового господарства, вперше уважно поглядав в організаційний план селянського господарства та став розмірковувати про його корінну організацію. Інтереси економії сил і вимоги плановірності роботи в роботі дільничної агрономії зберігають елементи програмності. Але нова дільнична програма узагальнювала меншу сукупність господарств, а тому була набагато складнішою і різноманітнішою. По мірі подальшого поглиблення суспільно-агрономічної роботи, вона все більше і більше втрачає елементи програмності. Характерним

прикладом цьому може слугувати суспільна агрономія Бельгії, якою вона була в роки, попередні німецькій навалі. В даний час, коли після 25 років роботи агрономічних організацій сільські господарі Бельгії прийняли на своїх полях і в стійлах раціональні методи і вся Бельгія покрилась широкою мережею місцевих товариств, які вирости із сільського населення і ставили за мету подальше покращення сільського господарства країни, – роль агронома втратила свій вищеописаний початковий характер і поступово придбала новий.

Теперішній бельгійський агроном – це уже не пропагандист нових ідей, який прагне завоювати довіру населення, переконує в необхідності покращення техніки; довіру вже давно завойовано, наукова агрономія давно визнана і не агроному доводиться йти до населення, а саме населення йде до агронома. Словом, виконана задача не тільки первинного періоду, але і агроном суспільної служби все більше і більше перетворюється в порадника в окремому випадку, в організатора суспільного сільськогосподарського життя, спостерігача і спадкоємця нових шляхів. Така в загальних рисах своєрідна природа нового інституту економічної політики, головною особливістю якого є його тимчасовий характер, який постійно змінюється [60, с. 40].

Вважаємо доцільним зупинитися на одному соціальному питанні щодо агрономічних працівників, а саме: які прошарки нашого селянства покликана обслуговувати суспільна агрономія. Чи повинна вона прийти зі своєю проповіддю до всього селянства в цілому або повинна обслуговувати тільки якусь одну групу селянських господарств, які знаходяться в економічних умовах, найбільш сприятливих агрономічному прогресу. Кажучи інакше, питання ставиться про те, що є кінцевою соціальною метою суспільної агрономії – допомога місцевому господарству або допомога місцевому населенню.

Найбільші прихильники першого рішення, південноросійські агрономи, стверджували, що для агронома як спеціаліста «не існує населення, а є тільки землеробство». Їх опоненти, агрономи півночі, на це відповідали, що «для якогось окремого члена агрономічної організації це положення може вважатися і справедливим, але для всієї суспільної організації в цілому перш за все існує

населення, а потім уже землеробство, як одна із головних сторін життя цього населення. Згідно цій відмінності в розумінні, по різному будувалася і сама суспільно-агрономічна робота. За останні роки все більшим і більшим поширенням починає користуватися ідея «диференціальної програми», відповідно до якої для кожної групи соціального розшарованого селянства намічаються свої шляхи економічного прогресу. Ця ідея ставить дуже складна організаційна проблема для облаштування долі малопотужних господарств, але зате доля тих господарств, для яких форма господарського прогресу не зовсім очевидна [55, с. 180]

Суспільні заходи, направлені на покращення сільського господарства в Російській імперії сягають ще до царювання Олексія Михайловича і Петра I (розведення шовку, винограду, покращення худоби та інше). Однак час створення інституту суспільної агрономії в сучасному значенні цього поняття може вважатися збігом з появою земських агрономів у 80-х рр. XIX ст.

У перші десятиліття земської роботи вся увага земських працівників була направлена на народне здоров'я й освіту. Питання економічні відсторонені на другий план [65, с. 181].

«Покращення сільського господарства повинно бути представлено приватними особами», стверджує Чичерін на московському земському зібранні. Тому першу спробу створення в Росії інституту суспільної агрономії чекав дуже холодний прийом. Коли в 1876 р. Московське товариство сільського господарства розіслало на обговорення губернських земських зборів записку М. В. Неручева «Про заходи популяризації сільськогосподарських знань і покращення землеробства», то всі губернії відхилили запропонований їм проєкт. І тільки в 1879 році Верхотурське повітове земство Пермської губернії засновує посаду першого земського агронома. В тому ж році Новгородське губернське земство запрошує агронома для дослідження становища землеробства в губернії. У 80-х роках прикладу піонерів слідує інші повіти Пермської губернії, її сусідки В'ятська і Херсонська губернії [65, с. 181].

Подальше зростання агрономічної допомоги видно із таблиці.

Місцевий агрономічний персонал, що перебуває на службі земства (число осіб):

1879	2	1909	1668
1885	8	1910	2061
1890	29	1911	3144
1895	85	1912	4423
1900	197	1913	5577
1905	444	1914	6085

Як видно із таблиці, земська агрономія за кількісним складом створюється уже в ХХ століття [65, с. 182].

Досвід, накопичений в ХІХ ст., був зібраний і узагальнений в першому Всеросійському з'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству, який проходив у 1901 році в Москві. На з'їзді були покладені основи агрономічної роботи повітового агронома і вперше висловлена О. Ф. Фортунатовим ідея дільничної агрономії. Незабаром після з'їзду в Самарській (1906 р.) губернії вводиться інститут дрібно районних дільничних агрономів. Катеринославський (1910 р.) і московський (1911 р.) агрономічні з'їзди жваво відгукнулися на питання, пов'язані з введенням дільничної агрономії і розробили в деталях її основні організаційні підвалини. Київський агрономічний з'їзд 1913 р. застає дільничну агрономію уже цілком сформованою. Для більшості повітів її організація представляється в наступних рисах.

Направляючою і відповідальною волею агрономічної роботи є колегіальний орган – «агрономічна нарада» всіх учасників суспільно-агрономічної роботи. Іноді над ним в якості керівного і санкціонуючого органу стоїть земська економічна рада, яка складається як із агрономів, так рівно із земських голосних і інших осіб на запрошення земських зборів. Основним керівником «агрономічної наради» є повітовий агроном, на якого крім розробки питань для наради лежить консультація повітової управи з сільськогосподарських питань і організація агрономічних заходів загальноповітового порядку (курси, виставки та інше); іноді на повітового агронома покладається безпосередня суспільно-агрономічна робота

в заміській ділянці. Основними агрономічними силами є дільничні агрономи, які бачать справу агрономічної допомоги в дрібних районах. Вони стоять перед всім організаційним планом селянського господарства й обслуговують всі сільськогосподарські потреби населення в цілому. У співробітництві з ним працюють фахівці в окремих областях: лувівники, зоотехніки, інструктори з кооперації та інші. На допомогу перерахованим відповідальним суспільно-агрономічним працівникам створений допоміжний персонал в особі сільськогосподарських старост, майстрів, нижчих інструкторів тощо. При агрономічній організації зазвичай існує сільськогосподарський склад, який забезпечує населення машинами, покращеним насінням, добривом, злучні, прокатні і зерноочисні пункти, які обслуговують відповідно потреби населення, і інші показові та допоміжні установи.

У більшій близькості від агрономічної організації працює повітова земська каса дрібного кредиту, котра фінансує кооперативний рух повіту.

Повітові агрономічні організації утворюють губернську з губернським агрономом, губернськими колегіальними органами і фахівцями.

Деяке поняття про розвиток земської суспільно-агрономічної роботи дає додана таблиця фінансування їх з боку земства:

	1895 р.	1900 р.	1905 р.	1910 р.	1912 р.
Асигнування земств на агрономічні заходи (млн. руб.)	0,9	2,4	4,2	9,0	13,1
Оборотні кредити земських сільськогосподарських складів і інші агрономічні установи (млн. руб.)	0,7	4,1	9,1	20,5	—

Після 1906 р. в зв'язку з землевпорядною політикою уряду великого розвитку зазнала правляча агрономія, яка обслуговується як землевпорядні

господарства, а також в особах фахівців Департаменту землеробства й інші прошарки селянства, часто в співробітництві з земськими агрономами.

Розвиток правлячої агрономії видно із зростання кількості агрономічного персоналу, який складається на урядовій службі: в 1909 р. правляча агрономія складалася із 721 людини, в 1910 р. – 978; 1911 р. – 1581; 1912 – 2340; 1913 р. – 2954; 1914 р. – 3044. За останні десятиріччя крім правлячої і земської агрономічної організації в Російській імперії склалися агрономічні організації при залізничних дорогах, обслуговуючі прилеглі райони, і при деякому міському самоврядуванні і фабричних центрах, пов'язаних з оточуючим сільським населенням або володіють великим земельним майном [65, с. 182].

Загалом до початку війни, яка призупинила розвиток суспільної агрономії, робочі сили російської агрономії представлялись в наступному вигляді (Додаток Д).

Таким чином, російська селянська маса в той час знаходилась під впливом десяти тисяч (9622) суспільно-агрономічних робітників. Революція значно спростила організацію агрономічної допомоги населенню в Російській імперії і передала всю правлячу агрономію в руки повітових і губернських земств, яким у свою чергу належить розмежуватися в цій області з волосними органами суспільного самоуправління, які виникли.

Безсумнівно, що успіх усією справи суспільної агрономії в значній мірі залежав від того на скільки ці кадри агрономічного персоналу підготовлені до своєї роботи. Деяке уявлення про міру цієї підготовки дають відомості про освітній ценз агрономічних робітників.

Відсоткова популяризація агрономічного персоналу по його освітньому цензу:

	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.	1913 р.	1914 р.
Вища освіта	24,52 %	25,98 %	24,00 %	21,94 %	21,70 %	20,46 %
Середня	29,48 %	27,59 %	25,85 %	24,37 %	20,69 %	21,26 %

освіта						
Нижча освіта	43,29 %	43,94 %	45,85 %	48,84 %	52,50 %	53,29 %
Домашня освіта	2,71 %	2,48 %	4,30 %	4,55 %	4,11 %	4,99 %
	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Як видно із таблиці, інтенсивний розвиток допоміжного персоналу значно посилило в складі суспільної агрономії відсотка осіб з нижчою освітою. Загалом 40 % робітників мають шкільну освіту не нижчу середньої. На 1 січня 1915 р. на одного особу агрономічного персоналу припадало в імперії 14691 душ сільського населення (біля 2000 сімейств) і 10736 десятин посівної площі, а утримання агрономічного персоналу обходилося на одного сільського жителя в 8,6 копійки і в 11,8 копійки на одну десятину посіву. На жаль, реєстрація самої суспільно-агрономічної роботи в Російській імперії далека від ідеалу, і ми можемо дати її облік тільки по сільськогосподарських читаннях і курсах:

	Сільськогосподарські читання:		Сільськогосподарські курси:	
	Число пунктів	Число слухачів	Число курсів	Число слухачів
1905	85	31,6 тисяч	18	2,0 тисяч
1910	2491	296,5 тисяч	299	21,6 тисяч
1912	11162	1046,0 тисяч	868	57,9 тисяч

Така робота, виконана суспільною агрономією. Про результати її говорить масове розповсюдження травосіяння, плугів й інших сільськогосподарських машин, потужний розвиток кооперативного руху та інші нові елементи сільського устрою.

Однак нема ніякого сумніву, що в суспільно-агрономічній роботі зроблені тільки перші кроки і перед агрономією стоять складні задачі поновлення сільського господарства.

Інституту агрономів з дня його заснування понад сто років. Тоді був заснований інститут правлячих агрономів, щоб в різних регіонах країни були люди до яких в потрібних випадках могли звернутися жителі для поради.

Так формувалися задачі агрономічної організації. Дещо слабо організація укріпилася і розвинулася, видно із життя агрономічного інституту в земських установах. Майже включно до 1884 р. земства відмовлялися від допомоги місцевому сільському господарству. Не було упевненості в користі інституту та визначеної програми його діяльності. Не зважаючи на те, що серед представників земств, які мали право голосу завжди переважали люди від землі, яких цікавило господарство, запрошення перших агрономів на службу земства відбулося лише після 20 років після заснування земств [47, с. 5].

Заслуга практичного здійснення зв'язку агрономічної науки з місцевими потребами господарства за словами професора О.Ф. Фортунатова належить останній чверті XIX століття, особливо останньому десятиліттю, за яке агрономічний інститут безперервно розвивається, коли потреба інтенсифікації господарства охопило майже всі земські установи. Земський вплив швидко захоплює всі нові області та направляється головним чином на полегшення до нових форм господарювання і на розвиток підсобних занять, пов'язаних безпосередньо з земським промислом.

Внутрішній розвиток і зростання форм земського впливу в галузі сільського господарства відповідають їх результатам.

Результат агрономічної діяльності, при своїй історичній оцінці, представляє цінне і культурне значення. У зв'язку з важливістю, зупинимось більш детально на його розвитку. На перший погляд, при поверхневому ставленні до справи, всі прогресивні кроки в галузі землеробства, зроблені під впливом агрономічних земських впливів, зазнають невдачі. Але належна їх оцінка можлива тільки при правильному розумінні і вірно представленю історичною перспективою минулого в галузі сільсько господарства. Якщо звернемося до моменту історії Західної Європи, коли починається перехід від трипільного до більш інтенсивних форм землеробства, то побачимо, що підпорядковуючись, в загальному, ходу

загальної економічної еволюції, яка визначається приростом населення, головним чином, зміною трипільля і переходом до покращених систем рільництва тягнеться протягом довгих років, починаючи з XV століття до другої половини XIX століття. Увесь цей процес супроводжується самими важкими суспільними явищами, перенаселенням, міграцією до міст, еміграцією, кризами і голодовками і т. п. ознаками всяких більш чи менш радикальних змін в існуючих системах господарства. Якщо з точки зору такої історичної перспективи подивитися на успіх і результати агрономічної суспільної діяльності, але вони уже не видадуться такими мізерними і приклад переходу до правильного господарства 50 % населення відомого району є ознакою нової епохи землеробства, нового напрямку всього сільськогосподарського життя, яке шукає нові шляхи й нові форми здійснення. Якщо суспільному впливу не під силу направити загальний хід економічних явищ, то воно може низкою заходів сприяти більш полегшеному розвитку тих процесів, які народжуються під впливом усієї суми соціальних умов [47, с. 7].

У 1901 році з'їзд діячів агрономічної допомоги підвів підсумки робіт земства з покращення господарства і визнав покращення. Цей перший агрономічний з'їзд позитивно вплинув на розвиток агрокультурних починань. Ціла низка повітових різних губерній ввели агрономічну організацію, існуючі були розширені, роботи отримали нові напрями.

Протягом 1905 – 1906 років вносяться різкі зміни в цю картину. Земельна криза, яка охопила державу, замість швидкого удосконалення і збільшення допомоги місцевому сільському господарству, дала зворотні результати. Агрономічна організація в багатьох місцях була визнана безкорисною, а в деяких випадках навіть шкідливою. Криза, яку переживали земства, не могли не створити кризи однієї із найбільш живих його організацій.

Минулий рік був важливим у житті агрономічної організації. Земські збори, які нещодавно закінчилися в багатьох повітах, висунули на перший план інтереси дрібного господарства. Можна прослідкувати цілу низку характерних постанов з агрономічних питань. Одночасно з завмиранням заперечення допомоги

сільському господарству, яка виразилась знищенням організації і скасуванням посад агрономів (Подольський повіт, Московської губернії, повіти Рязанської губернії та ін.), – в набагато більшій ступені проявилась тенденція реставрації (Городнянський, Чернігівський повіти) і розширення існуючих організацій.

У тому ж Московському земстві, в Московському повіті, засновується посада 2-го агронома, в Богородському повіті, Тульської губернії, – також. У Череповецькому повіті, Новгородської губернії, де ще так недавно готові були «вигнати» єдиного агронома, піднімається питання про запрошення 2-ї особи з вищою агрономічною освітою. У Пермській губернії, поряд з великою організацією агрономічного фельдшеризму, у вигляді помічників агронома, сільськогосподарських старост, дільнична агрономія прищеплюється в ще більш ширших розмірах: Катеринославський повіт ділиться навпіл, на 2 агрономічні ділянки, Осинський на три. Новоузенське земство, Самарської губернії, запрошує 5 агрономів для занять посад на 5 ділянках. Одночасно дільнична агрономія проводиться в життя в Херсонській, Харківській губерніях, по ініціативі губерньського агронома В.Є. Брунста, в Катеринославській (6 районних агрономів). З'їзди агрономів цих і інших губерній дають абсолютно певні вказівки, що питання про агрономічну допомогу населенню повинен вилитися в формі, яка виробилася лікарняною допомогою. Питання визнано назрілим, готовим для проведення в життя. Цікаво відмітити, що агрономічна організація в більшості випадків прагне розширитися в значенні зменшення території ділянок підвідомчих одному агроному, а не в значенні запрошення помічників сільськогосподарських старост. Не відкидаючи користі роботи останніх, знаходимо тенденцію відключення фельдшеризму в агрономії вельми діяльною.

Таким чином, незважаючи на важкі роки 1905-1906 з часу останнього і першого агрономічного з'їзду робота з покращення сільського господарства швидко розвивається, охоплюючи головним чином губернії: Пермську, В'ятську, Московську, Харківську, Катеринославську, Самарську.

До останнього часу абсолютно відокремлено стояли «неземські» губернії. Професор О.Ф. Фортунатов в доповіді: «Задачі діяльності місцевих агрономів»

(1901 р.), відмітив питання про вишукування коштів місцевої агрономічної допомоги сільському господарству «неземських» губерній Західної Росії.

Костатуючим фактом є те, що сільськогосподарські потреби населення у Київській або Мінській губернії ми знаємо менше, ніж в губерніях Іркутській або Єнісейській.

З часу виголошення цих слів деяке покращення становища «неземських» губерній уже є. Південно-Західний край має губернських агрономів. Але тільки губернських. Прагнення місцевого комітету в Києві розширити організацію не підтримали. Особлива присутність по місцевих справах в проєкті земського кошторису в Київській губернії на 1908 р. вичеркнуло всі кредити на розширення особистого складу відділу і на різного роду інструкторів, а також вдвічі скорочений кредит на друкування різного роду робіт по цій справі.

Таке значення агрономічних організацій поряд із введенням районних агрономів, у сусідніх губерніях вся організація складається з одного губернського агронома при відсутності навіть повітових.

Ще більш характерне явище відбувається в суспільній агрономії – Московської губернії: одна і та ж сесія земських зборів вводить районну організацію – в одному повіті, в іншому – абсолютно усуває єдину – повітову, визнаючи її непотрібною.

Ці явища настільки недопустимі, що висвітлити хоча б частину та їх причини, здається абсолютно необхідним. Якщо виключити випадковість: невдалий вибір керівника агрономічної роботи, то виступає на перше місце незадоволення роботою агронома. Місцеве населення часто вимагає від агронома майже неможливого, не рахуючись з тим, які засоби роботи даються агроному. Значна частина успіху або невдачі агрономічної діяльності залежить від правильного розподілу праці серед земських органів, чіткої програми діяльності, необхідної кількості персоналу відповідно до потреб.

Охоплюючи широкі кола питань і розпоряджаючись значними коштами, земська агрономія має на увазі всі прошарки населення, але її головна увага направлена на дрібне господарство. При роботі останнього порядку сили

агронома витрачаються на пробудження в населення ініціативи і самодіяльності. Через лекції, бесіди, читання, дослідні і показові ділянки доводиться порушувати установлені погляди, мислення, форми землеробства і одночасно вивчати їх. Така навчально-чорнова робота нескінченно гальмує справу агрономічну і затягує її.

Після такої підготовки, або, точніше, одночасно з нею, агрономічна організація виконує багато завдань, які потребують агронома-енциклопедиста, часто задач ще не розроблених в ясній формі.

Одночасно з введенням діловодства в управі та складенням доповідей і звітів з сільськогосподарських заходів до земських зборів, які забирали багато часу, на агрономів покладалися різноманітні обов'язки: роль секретарів сільськогосподарських й економічних рад, голів і секретарів сільськогосподарських товариств: керівництво сільськогосподарською статистикою; ведення складу землеробських машин, насіння, добрив і їх відділів; ведення сільськогосподарських і скотарських виставок, кількість яких в деяких випадках досягає до 30-40 за літо в одному повіті (Ярославська губернія); організація дослідних полів, показових ділянок, колективних дослідів, ґрунтових досліджень; демонстрація сільськогосподарських машин і знарядь, організація сортувальних пунктів; консультація з питань сільськогосподарської і кооперативної техніки; облаштування розплідників, відпадкових пунктів, вживання заходів у боротьбі з шкідливими комахами.

У північних губерніях основними роботами було введення покращених сівозмін (введення травосіяння), по меліорації земель (осушка болотистих ділянок, розчищення земель, культура боліт), – з покращення природніх сіножатей. Для наочних вимог населення агрономічної допомоги наведемо декілька прикладів даних по Череповецькому повіту Новгородської губернії: весною 1907 р. різними товариствами було подано 55 випадків по переходу до правильного польового травосіяння, 36 – з осушки боліт. На час постановки колективних дослідів надійшло понад 60 заяв про бажання проводити дослідів.

Розвиток кооперативних установ, у вигляді дрібних сільськогосподарських товариств, артільних виробників масла, вимагає найближчого керівництва

особливо в перший час. Сільськогосподарські кооперації ростуть дуже швидко. Так, в Полтавській губернії уже більш 60 дрібних сільськогосподарських товариств, в одному Константиноградському повіті 18 товариств. Останні бурні роки (1905 – 1906 рр.) особливо сильно позначилися на рості цих товариств. У Петербурзькій губернії при найближчій участі агрономів заснована уже перша спілка дрібних сільськогосподарських губерній. Така ж спілка планується в Новгородській губернії.

Такі завдання і роботи агрономічних організацій. Вони звичайно не всі виконуються, але більшість повинні виконуватися майже всюди.

Зіштовхуючись з подібною програмою діяльності, агроном змушений диференціювати потреби населення і виділити або найбільш назрілі, або найбільш підходящі індивідуальні схильності. Ця цілковито зрозуміла диференціація агрономічних робіт спостерігається майже завжди в різних ступенях.

Одні агрономи зупиняються більше на рільництві, інші – на скотарстві, садівництві, коопераціях.

Території повітів, підвідомчих агроному, досить великі. Підтвердженням чого є два приклади: один із маленьких повітів Новгородської губернії – Череповецький – нараховує 902 поселення, розташованих в 32 волостях на площі біля 800000 десятин землі. Проведення хоча б однієї бесіди або читання в кожному поселенні потребує багато років, особливо, якщо взяти до уваги трату часу на переїзди.

У Полтавській губернії веденню повітового агронома підлягає площа землі, яка коливається для різних повітів від 206 – 540 тис. десятин з населенням від 146 – 27200 душ. У Роменському повіті нараховується більше 30000 господарів.

Звичайно, що при таких умовах навіть самий енергійний робітник не буде в змозі виконати програми і роботи продуктивно. З'їзд Херсонських земських агрономів, формуючи необхідність ведення районної системи для постановки діяльності агронома в нормальні умови, дає радіус ділянки в 20-30 верст. Але, на нашу думку, і цей радіус надто великий.

Велика площі землі, яку обслуговують агрономи різко підкреслювалася на з'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству ще в 1901 р. Професор О.Ф. Фортунатов особливо відмічає її: «Щодо питання про діяльність місцевого агронома, я залишаюся невинним прихильником маленького розміру цієї території. Я хотів би дожити до того часу, коли, наприклад, агроном Московського повітового земства оголосить, що майбутня його діяльність приурочується переважно до Рогожинської і Всехсвятської волостях. Завзято продовжую не розуміти, як одна людина може рівномірно знайомитися зараз не тільки з цілою губернією, але й з цілим повітом. Об'єм річної служби одного агронома представляється мені, що не перевищує в середньому розмір двох повітів» [133, с. 3].

Це побажання потроху починає здійснюватися, як зазначалося вище. Робота агронома при нових умовах дає можливість планомірно розвивати діяльність і безсумнівно буде продуктивніше й міцніше. Агрономи стануть ближче до діяльності, тобто до землі та природи. Звідси – міцність організації і запорука успіху її розвитку.

В кінці кінців зупинимось ще на двох формах дільничної агрономії. Одна – вилилась не в розбитті території, а розподілі на галузі. Інша – створювалася при розвитку кооперативних установ.

Розподіл загальних агрономічних робіт на спеціальні з шовківництва, виноградарства, бджільництва, садівництва, городництва, ентомології, луківництва, молочному господарству, сільськогосподарському машинознавству та інших безсумнівно викликано життям, так як без нього агрономи, які завідують усіма галузями зараз, як уже вказувалось, виділяли якусь більше за іншу і працювали головним чином над нею. Земства самостійно застосовували роботу спеціалістів нечасто, і досить чисельний склад агрономів – інструкторів міститься, як відомо, головним Управлінням землеустрою і землеробства. Іноді Головне управління командує спеціалістів у ведення земств. Спільна робота державних інструкторів і земських агрономів досить бажана, і, як показав досвід, продуктивна. На жаль, іноді робота Міністерства і земства йде нарізно.

Безсумнівно, що передача правлячої агрономічної організації веденню земств цілком або хоча б при збереженні контролю, на половинних умовах утримання, в багато разів підвищила б продуктивність роботи і значно розширила б існуючі земські штати.

Розвиток дільничної агрономії не завадить розвитку інструкторства, і відокремлені галузі агрономії, котрі потребують більшої спеціалізації, безсумнівно будуть виділені. Інститут інструкторів доповнить дільничну організацію.

Кооперативні установи села, головним чином сільськогосподарські товариства, при розширенні операцій створюють посади «учених секретарів», покладаючи на них ведення і керівництво справами товариства. На жаль, Головне управління землеустрою і землеробства відмовлялося допомагати сільськогосподарським товариствам у цьому випадку. Багато дрібних товариств без субсидії не могли утримувати секретарю і змушені вести справу самостійно, повністю визнаючи, що вона від цього тільки програє.

Важливість секретарів сільськогосподарських товариств дуже небагато чим відрізняється від роботи земського агронома. При обмеженні території і обов'язків на секретарів звичайно покладається ведення сільського господарства складів машин, насіння, туків, дослідних ділянок, бесід, демонстрацій. Значення «учених секретарів» в дрібних сільських товариствах виконують головним чином спеціалісти, які закінчили нижчі й середні сільськогосподарські школи. Робота їх безсумнівно повинна бути відмічена і зарахована до агрокультурних робіт.

При створенні дільничної агрономії – сільськогосподарські товариства ще більше розвинуться і допоможуть провести повністю програми інтенсифікації землеробського промислу при сучасній роботі дільничного агронома, агронома-секретаря і агронома-спеціаліста інструктора.

Одним із результатів аналізу відповідних джерел став висновок, що наприкінці XIX ст. в рамках державної аграрної політики Російської імперії почав діяти інститут урядової агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. були введені посади уповноважених на місцях з сільськогосподарської частини. Чисельність

управлінського агрономічного персоналу було незначне, йому відводилися адміністративно-інформаційні функції. Суспільна агрономія як явище в історії сільського господарства визначалася діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених. З'ясовано, що необхідною умовою успіху являється виключно самодіяльність населення, яка впливає на зростання його благополуччя і розвиток виробничих сил країни.

Визначено, що земства та земські агрономи відігравали ключову роль у формуванні системи агрокультурних заходів або агрономічній допомозі населенню, яка є необхідним елементом аграрної реформи та розвитку сільськогосподарської дослідної справи.

2.2. Здобутки вітчизняної суспільної агрономії наприкінці XIX ст.

З 80-х років XIX століття почав розвиватися інститут земської агрономії, який представляв собою систему дослідних, показових, консультативно-популяризаційних заходів сприяння сільському господарству. Окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів. Перший із них почав роботу 1878 р. у Верхотурському повіті Пермської губернії, а 1883 р. у цій же губернії була створена перша земська агрономічна організація. Згідно з положенням «Про земські установи» 1890 року земствам було доручено «сприяти місцевому землеробству». А саме: передбачалось відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, організація сільськогосподарських складів, відкриття земських товарних складів, котрі були звільнені від торговельних податків.

У XIX ст. в Україні не було широко організованих агрономічних дослідів, що всебічно охоплювали б її сільське господарство. Розвиток суспільної агрономії залежав від окремих учених, охоплюючи здебільшого вузькі галузі науки. У кінці XIX ст., а особливо на початку XX ст. планомірну роботу розгорнули губернські і повітові земства, що організовували мережу дослідних станцій. Найстаршою є Полтавська дослідна станція (1884 р.), за нею була заснована в Херсоні (жовтень 1889 р.). Перед першою світовою війною на Україні було 52 дослідних полів та станцій і 8 контрольно-насінневих станцій [25, с. 22].

Саме в цей час виникає зовсім нове суспільне явище, яке було породжене даними проблемами і яке передбачало конкретне їх вирішення шляхом надання допомоги сільському населенню. Це так звана суспільна агрономія, яка за своєю суттю, цільовим призначенням, завданнями та методами реалізації являє собою сучасну дорадчу діяльність.

Суспільна агрономія виникла як об'єктивна необхідність, породжена процесами реформування сільського господарства того часу. Вона започаткувалась ентузіастами – практиками і спочатку розвивалася на місцях стихійно.

Згідно з енциклопедичним визначенням суспільна агрономія (агрономія земська) – це сукупність заходів, що їх вживають або суспільні самодіяльні організації, або органи місцевої самоуправи, або держава для піднесення агротехнічної культури, завданням якої є:

- 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства;
- 2) навчати раціональної агрокультури шляхом дорадництва в технічних і організаційних справах;
- 3) організувати допоміжні установи: склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, злучні пункти, шкілки, розсадники і т. п.;
- 4) провадити широкі організаційні заходи, як комасація, меліорація, раціональні сівозміни;
- 5) давати економічну підставу для різних господарських поліпшень шляхом організацій постачання кредиту, сільськогосподарської кооперації і т. ін.;
- 6) поширювати агрономічні знання за допомогою сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, сільськогосподарських виставок, дослідних станцій, тощо [20, с. 24].

90-ті роки XIX століття – час активного правового оформлення земської агрономії. 14 червня 1888 р. був височайше затверджено указ «Про заснування посад губернських агрономів» [75, арк. 401–402]. Указ дав юридичний старт створенню земської агрономічної служби: губернських і повітових агрономів, помічників агрономів сільськогосподарських старост (молодших помічників агрономів).

Положення 1890 р. діячі місцевого самоврядування могли надавати сприяння залежно від земств способами місцевого землеробства, а сам документ більш послідовно, ніж попередній, захищав публічно-владні відносини. Держава в особі губернатора і губернського по земським та міським справам посилила нагляд над аграрно-просвітницькою діяльністю земців. Труднощі земської просвітницької роботи полягали в тому, що місцеві діячі не мали владних

функцій, їх рішення носили рекомендаційний характер, на рівні волості були відсутні взагалі.

Трансляція передових аграрних знань і технологій у цей період наштовхувалася на серйозні перешкоди, головною з яких була нестача підготовлених кадрів, бо система освіти не встигала за соціально-економічною обстановкою, яка стрімко змінювалася. Якщо раніше фахівці, які отримали аграрну освіту, працювали в державних структурах і нечисленних дослідних чи навчальних закладів, то тепер вони стали затребувані в якості популяризаторів наукових знань і організаторів масових заходів для селян.

У 1903 р агропропаганду вели губернські агрономи, 96% яких мали вищу освіту, а 4% – середню. Крім того, в цю роботу були включені повітові агрономи і їх помічники, причому 52% з них за станом на цей же рік мали вищу освіту, а 48% середню (як правило, це випускники Московського землеробського училища, Красноуфимського училища Пермської губернії, Маріїнського землеробського училища Саратовської губернії і землеробського училища Херсонського земства) [76, с. 137].

Пошуки оптимальних шляхів передачі аграрно-наукової інформації призвели до появи оригінальних організаційних форм земської агрономії. Це, по-перше, агрономічні організації, а, по-друге, дільнична агрономія. Якщо урядова організація мала строго централізований характер, то земська мала кілька варіантів функціонування. У різних губерніях існували різні типи агрономічних організацій: централізована (губернська), змішана (проміжна, об'єднана), автономна (повітова). Земська агрономічна організація являла собою систему спеціальних постійно діючих сільськогосподарських органів при повітових земствах, губернської земської управи з певною структурою, відповідними повноваженнями, визначеними джерелами фінансування» [77, с. 21].

Перш за все агрономічні організації і, відповідно, агрономічний персонал з'явилися в Пермській (1879-1886), В'ятській (1887-1893), Херсонській (1888-1892), Уфимській (1890-1902), Московській(1891-1902) губерніях [76, с. 134].

Губернські організації володіли кількома безперечними перевагами: стабільним фінансуванням, системним підходом і стабільністю. Класичними були організації В'ятської і Пермської губерній, земства цих губерній мали навіть своє нормативне регулювання – Положення про агрономічні установи. Досвід цих господарств був схвалений на всеросійському з'їзді сільських господарів у 1895 р. в Москві. Подібні організації склалися в Московській, Костромської, Нижегородської, а також у Полтавській, Тверській, Київській та інших губерніях. У цих губерніях централізовано, з бюджету області фінансувався агрономічний персонал і всі заходи повітових земств. Стратегія освітньої діяльності визначалася губернськими зборами. Контролював систему аграрної просвіти особисто губернатор. Для таких губерній характерна наявність постійно діючих агрономічної наради або з'їзду, інших колегіальних дорадчих органів [78, с. 279].

Те, що формування організацій централізованого типу виникло перш інших, було пов'язано з тим, що у повітових земств просто не було достатніх коштів для цієї роботи. Різноманітність регіональних умов диктувало необхідність передачі частини повноважень в руки повітових управ.

На частку губернських залишилася функція координації всіма напрямками позашкільної роботи. Та й повітові земства претендували на все більшу самостійність. З їх боку лунали навіть голоси на користь ліквідації губернських земств і передачі справи агрономічного просвітництва в руки повітових земств. Наприклад, В'ятське земство взагалі передало матеріальні кошти на агрономію повітовим земствам. Крім того, в розпорядження повітових земств надійшли агрономи, незважаючи на те, що платню ці фахівці одержували з губернського бюджету [79, с. XVIII].

Голод 1891–1892 рр. підштовхнув земців до більш активних дій. Розвиваючи агрономічну організацію, земство керувалося не тільки філантропічними мотивами. Більшу частину земських прибутків складало обкладення земель (54,7 % в 1900 р.), крім того, селянські землі обкладалися вищим податком від інших власників. Тому підвищення ефективності селянського землеробства означало підвищення і платоспроможності селян.

Неофіційна агрономічна секція, організована О.Ф. Фортунатовим під час 9 з'їзду природодослідників і лікарів (1894) та земська секція на 6 з'їзді сільських господарів в Москві (1895) були першими спробами виробити колективну емпіричну концепцію суспільної агрономії. У 1901 році по ініціативі В. Г. Бажаєва відбувся перший з'їзд агрономічної допомоги населенню, підсумовуючи накопичений досвід суспільно-агрономічної роботи.

З кінця XIX століття у Російській імперії у межах державної аграрної політики почав діяти інститут правлячої агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. Міністерство землеробства було реорганізовано в Головне управління землеустрою і землеробства, а також були введені посади уповноважених на місцях з сільськогосподарської частини та правлячі інструктори. Чисельність правлячого агрономічного персоналу на місцях була невелика, а його функції зводилися швидше до адміністративно-інформаційних [33, арк. 23].

Діяльність Міністерства землеробства в галузі сільського господарства може бути двох видів: 1) сприяння запровадженню техніки сільського господарства при посередництві популяризації сільськогосподарського знання серед сільських господарів, введення меліоративного кредиту; 2) сприяння в сфері сільськогосподарської політики. У першому випадку діяльність Міністерства землеробства має постійний творчий характер, головне значення у справі покращення сільського господарства повинно належати місцевій ініціативі. Цілковито інший характер повинна мати діяльність Міністерства землеробства в області сільськогосподарської політики, оскільки в той час виробництво сільськогосподарських продуктів знаходиться у безпосередній залежності від конкуренції на світовому ринку. Необхідно ретельно стежити за умовами виробництва й збуту однорідних продуктів у конкуруючих державах, так як для усунення конкуренції висуваються можливі засоби: зниження залізничних тарифів, субсидія морських суден, які перевозять зерно, вивізні премії і ввізні мита.

Таким чином, Міністерство землеробства, як представник інтересів сільського господарства повинно взяти на себе обов'язки вивчення сільського

господарства й умов його існування, як технічних, так і економічних в інших країнах, особливо конкуруючих. Задовольняючи потребу вивчення сільського господарства інших держав, Міністерство землеробства відряджало спеціалістів до країн: Алжир, Єгипет, Туреччину, Грецію, Норвегію, Францію, Німеччину, де вивчалися звірині, рибні, китобійні промисли, полювання на морських котиків, хмільництво, маслоробство, бавовництво тощо. Усі ці дослідження, звичайно, мають значення, але не першочергове, адже в той час зовсім не досліджено становище сільських господарів у конкурентів: Сполучених Штатах Америки, Аргентині, Індії, Австралії.

Загалом у справі сприяння землеробській промисловості, Міністерство землеробства ставило завдання робити акцент на практику. Зважаючи на це, при падінні цін на зерно, діяльність спрямовувалася на те, щоб допомогти сільському господарству змінити свій нинішній односторонній напрям, шляхом звернення до скотарства та інших спеціальних культур.

Питання про взаємодію Міністерства землеробства і земських установ, як місцевих органів Міністерства землеробства, представляє велику важливість і від правильного його вирішення залежав результат заходів на користь сільського господарства, як міністерства, так і земства. Взаємозалежність від спілкування неможливе, тому цілком зрозуміло, що якщо Міністерство землеробства при посередництві земства з'ясовує сільськогосподарські й економічні потреби населення, як це зазначається в постанові сільськогосподарської ради, то воно повинно частіше збирати загальні з'їзди сільських господарів і приватні комісії сільських господарів, як це робить Міністерство фінансів, з тією тільки різницею, що члени цих комісій повинні бути запрошені не випадково, а за рекомендацією земських зборів і сільськогосподарських товариств.

Нема сумнівів, що і діяльність сільськогосподарської ради, створеної при Міністерстві землеробства, була б більш плідною і користувалася б більшою увагою серед сільських господарів, якби склад її поповнювався також сільськими господарями за рекомендаціями земств [66, с. 1–4].

Нарада щодо потреб сільськогосподарської промисловості 1902-1904 рр. підкреслила необхідність корінної реорганізації селянського сільського господарства. Аграрне питання повинно було вирішуватися в комплексі – доки зберігалася станова відособленість і правова обмеженість селян, сільськогосподарська освіта і агрономічна допомога були малоефективні. Але з іншого боку, науковий аналіз економічного впливу, який розпочався зі столипінською реформою, показав, що одного лише введення приватної власності на землю недостатньо. Не просто показати селянам на зразковому хуторі, як можна вести господарство, але переконати і навчити їх раціональному господарюванню. Для цього потрібен були фахівці – суспільні агрономи.

Осіною 1909 р. за ініціативи П. А. Столипіна питання про організацію агрономічної допомоги землевпорядним селянським господарствам було обговорено на земських зборах. Земські агрономічні заходи фінансувались із урядових коштів за принципом рівності місцевим асигнуванням. Багато земств, особливо південні, підтримали ініціативу уряду. Але багато, особливо ті, де земська агрономія уже почала розвиватися, наполягали на рівномірній агрономічній допомозі як землевпорядним хуторським господарствам, так і не землевпорядним. Основний аргумент земств – агрономічної допомоги потребують всі земські платники.

Урядові кошти виділялись по лінії Департаменту землеробства з відділами земельних покращень та сільськогосподарської економії і статистики, а також по лінії Департаменту державних земельних маєтностей. У 1909 р. Департамент державних маєтностей переорієнтувався з показових хуторів на агрономічну допомогу, і земства отримали міцну фінансову підтримку, яка перетворилася на «починання окремих передових земств» в колосальний суспільний інститут.

Перші спроби запровадження земської агрономії, як згадувалося вище, можна віднести до 1883 р., коли у Пермській губернії започатковано сільськогосподарську організацію. Однак це було винятковою справою, адже до кінця 80-х рр. ХІХ ст. земська агрономічна діяльність не мала значного впливу на сільське господарство. Лише через десять років почала швидко розвиватися

мережа земських агрономічних установ, створено Міністерство землеробства. Спільними зусиллями збільшувалася кількість сільськогосподарських шкіл, дослідних полів, станцій, ферм тощо, тобто у різних губерніях Російської імперії вели організаційну діяльність з розвитку сільського господарства.

Напрямом земської агрономії була популяризація запропонованих ученими новітніх галузевих здобутків для запровадження їх у селянських господарствах – так звана «агрономічна допомога населенню». Прикладом сільськогосподарської земської організації, якій вартій уваги, була Томська губернія. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вона характеризувалася низкою географічних, кліматичних, економічних та соціально-демографічних особливостей, що обумовлювали її відмінність від європейських губерній Російської імперії. Невисока щільність населення і велика кількість сільськогосподарських угідь певним чином позначилися на системах землеробства і методах ведення господарства.

Маємо підстави стверджувати, що у 1876 р. Московським товариством сільських господарів серед сільських господарів був розісланий проєкт «Про заходи щодо розповсюдження сільськогосподарських знань і покращення землеробства» запропонований агрономом-журналістом М. В. Неручевим. І хоча проєкт не отримав підтримки серед земств, але думки висловлені автором згодом втілилися в життя.

Результати дослідження засвідчили, що зародження суспільно-земської агрономії відбулося у 1877 році в Верхотурському повіті Пермської губернії, де була введена посада першого агронома [9, с. 2]. Перша земська агрономічна організація з'явилася у 1883 р. в Пермській губернії. Населення губернії звернулося за допомогою до губерньського земства. Останнє для надання допомоги населенню запросило на службу п'ять фахівців, які закінчили курс сільськогосподарського відділення Красноуфимського реального училища і відрядило їх для дослідження і надання на місцях допомоги населенню в боротьбі з шкідниками. Ці земські агенти отримали назву агрономічних наглядачів [67, с. 280] або земських агрономів, які являлися офіційними представниками сільського господарства відомих місцевостей. Вперше посада земського агронома,

як уже зазначалося, була заснована Шадринським земством (Пермська губернія). Земському агроному доручили завідування Шадринською фермою і виконувати різні доручення земських зборів й управи з питань сільського господарства. Потім у 1882 р. така ж посада була створена для Пермського повіту, а з 1883 р. призначено по одному наглядачу в кожному повіті. Пізніше були започатковані посади земських агрономічних наглядачів і в інших губерніях (В'ятській, Херсонській, Московській).

До обов'язків інституту агрономічних наглядачів належало виконання різного роду сільськогосподарських досліджень (наприклад, з питань стану техніки галузей сільського господарства, шкідників землеробства, епідемії) і популяризація знань серед сільських господарів. За своєю діяльністю до земських агрономічних наглядачів були наближені агрономи Міністерства державних маєтностей (наприклад, в Полтавській губернії) [60, с. 4].

Результати дослідження переконують, що у 1886 році Пермські земські збори збільшили кількість агрономічних наглядачів до 12 по одному на повіт. Через два роки склад інституту агрономічних наглядачів поповнився створенням при губернській управі посади губернського агронома. До головних обов'язків агрономічних наглядачів, згідно з інструкцією належали:

1. Вживання заходів зі знищення шкідників й ентомологічні спостереження для попередження їх появи.
2. Популяризація відомостей щодо покращення землеробства.
3. Надання статистичних відомостей з питань рільництва, скотарства і кустарної промисловості [68, с. 220].

У В'ятській губернії інститут агрономічних наглядачів створений за прикладом Пермського земства в 1887 р. Сільськогосподарська діяльність В'ятського губернського земства була спрямована на удосконалення землеробства, а також на підвищення продуктивності селянської праці. Того ж року на службу до земства були запрошені три агрономи. Діяльність останніх завершилася раціональними практичними результатами, і земство визнало необхідним збільшити їх кількість до 11 осіб – по одному на кожний повіт.

Земство активно поширювало серед селян травосіяння, пропагувало потребу покращення луків. У тих місцевостях губернії, де було мало лісів, агрономи проводили штучне лісорозведення. В'ятське земство розвивало маслоробство і розробляло способи обробки льону. З метою розвитку й покращення садівництва та городництва підтримувало шкільні сади і городи, допомагало населенню з насінням та саджанцями. Асигнування на сільськогосподарські машини і покращене насіння збільшилося до 100 000 крб. Для поповнення сільськогосподарських знань земство влаштовувало показові поля, шкільні господарства, сільськогосподарські виставки, діяльність яких координувалася повітовими агрономами. Важливим заходом сільськогосподарської діяльності В'ятського земства була організація ферм [69, с. 227–228].

Чисельні факти засвідчують, що в 1888 р. посади агрономічних наглядачів заснували Пермська управа, Одеське земство і Херсонська губернія, при губернській управі створена рада, яка складалася із членів губернської управи, викладачів рослинництва в сільськогосподарському училищі та губернського статиста. До повноважень ради входило вирішення питань сільського господарства у тому випадку, коли в агрономічних наглядачів виникали труднощі щодо їх вирішення і для спостереження за діяльністю останніх. У Херсонській губернії щорічно створювалися з'їзди агрономічних наглядачів спільно зі статистами. Для встановлення керівництва і розширення діяльності агрономічних наглядачів земство вирішило запровадити посаду губернського агронома. У 1888 році посада агрономічного наглядача була введена в Єлизаветградському повіті Херсонської губернії [67, с. 292].

У 1889 році Котельничеські збори постановили запросити агрономічного наглядача. Також при Олександрійській управі введена посада агрономічного наглядача, а за її прикладом Белебеївські збори постановили встановити аналогічну посаду. Того ж року Бесарабська управа тимчасово запросила двох агрономів для участі в організації виставки.

Таким чином, центральні органи (губернські агрономи, сільськогосподарська комісія) в таких губерніях, як: Пермська, В'ятська і

Херсонська, з'явилися після того, як місцевими агентами в повітах було підготовлене підґрунтя для сільськогосподарських починань, в той час, як в інших, наприклад в Московській, – спочатку були введені центральні сільськогосподарські органи, після цього тільки окремо по повітах поступово створювалися місцеві органи.

Спираючись на системний аналіз різнопланових джерел, результати дають підстави вважати, що у 1889 р. в Московській губернії земськими зборами була створена комісія для сприяння розвитку кустарної промисловості. Через зв'язок останньої з землеробством, комісія почала обговорювати заходи, необхідні для покращення економічного становища сільського населення. Комісія вирішила створити особливу організацію та зробила висновки, якщо необхідно пов'язати діяльність губернського земства з діяльністю повітів для досягнення тієї ж мети. У зв'язку з цим, комісія запланувала ввести економічне відділення при губернському земстві. За проєктом економічне відділення повинно було складатися з губернської ради й економічного бюро.

Планувалося, що губернська рада повинна бути затверджена колегіально. Діяльність ради полягала в розробці заходів, необхідних для покращення землеробства і кустарного виробництва в Московській губернії; губернська управа повинна втілити, розроблені губернською радою заходи в життя. Для нагляду за здійсненням цих заходів при губернській управі повинно бути створено особливе бюро. У 1889 р. земське зібрання затвердило, розроблені комісією правила про організацію економічного бюро і губернської ради.

Представниками агрономічної організації являлися агрономи губернського земства і повітові земські агрономи. До обов'язків агронома губернського земства входило: 1) сприяння, систематизація, напрями діяльності своїх помічників в повітах; 2) обов'язки з придбання і забезпечення повітів насінням трав і зернових культур, удосконаленими сільськогосподарськими знаряддями; 3) ознайомлення зі становищем селянського господарства в губернії [67, с. 293].

У повітах агентами були помічники губернського агронома до обов'язків яких входило: 1) встановлювати типи плугів, борін та інших знарядь, які

необхідні для різних видів ґрунтів та умов господарства даної ділянки; 2) повідомлять про ті покращення, які необхідні для виробництва знарядь; 3) доставлять селянам через губернську і повітові управи кращі знаряддя, насіння; 4) завідування місцевими складами, в яких зберігаються виписані через губернські і повітові прийоми, за допомогою яких можна вводити в розвиток травосіяння; 6) ознайомлення селян з перевагами зміни хлібного насіння і вибір тих сортів насіння, які найбільш придатні при даних умовах; 7) в напрямі діяльності парувальних пунктів, якщо по цьому предмету відбудуться угоди з повітовими земствами; 8) у виробництві аналізів ґрунтів і продуктів сільського господарства; 9) в консультаційній діяльності для всього повіту.

Кризовий стан землеробства, обумовлений голодом 1891 р., спонукав уряд до прийняття невідкладних заходів щодо агрономічної організації. У 1894 р. Міністерство державного майна було реорганізовано в Міністерство землеробства та державного майна, зосередивши увагу на підвищенні рівня продуктивності сільського господарства, зокрема шляхом поширення агрономічних знань. Так, у кількох губерніях, серед них і Томська, введено посаду губернського агронома, а пізніше виникли переселенська економічна організація, сільськогосподарські товариства тощо. Свою діяльність вони спрямували на організацію дослідних полів і ділянок, облаштування зерноочисних пунктів, показ удосконалених знарядь і машин, підготовку спеціалістів з окремих галузей сільського господарства, проведення бесід і читань з сільськогосподарської тематики [70, с. 19].

У 1894 р. губернським земством при сприянні Міністерства землеробства, заснована сільськогосподарська дослідна станція, завдання якої полягало у проведенні дослідів сільськогосподарського характеру, метеорологічних досліджень. У напрямі покращення сільського господарства, крім губернського земства, працювали також і повітові земства. Уржумське і Глазівське земства влаштували й утримували нижчі сільськогосподарські школи за підтримки Міністерства землеробства, а Уржумське, Нолинське і Орловське земства –

невеликі ферми. Слобідське земство мало двох агрономів. Малмижське земство запрошувало кожного літа садівника [69, с. 228].

Черговою генеруючою для широкого запровадження кращого в суспільній агрономії стала ініціатива В. Г. Бажаєва за підтримки Московського товариства сільського господарства провести перший в Росії загальнодержавний з'їзд діячів агрономічної допомоги місцевому населенню, де була розглянута низка важливих питань з агрономічної діяльності. Тому 10 грудня 1898 р. на засіданні Імператорського московського товариства сільського господарства він виступив з доповіддю «О съездах деятелей в области общественной агрономии» [3] та запропонував скликати з'їзд не пізніше зими 1899–1900 рр. Учений вважав, що на з'їзді суспільних агрономів мають бути присутні: 1) губернські та повітові земські агрономи; 2) урядові обласні та губернські агрономи; 3) спеціалісти з різних галузей сільського господарства при Міністерстві землеробства; 4) завідувачі дослідними станціями і полями, навчальними фермами тощо; 5) професори спеціальних предметів вищих сільськогосподарських навчальних закладів і викладачі таких же предметів у середніх профільних навчальних закладах; 6) управляючі та викладачі спеціальних предметів нижчих сільськогосподарських шкіл; 7) агрономи-статистики; 8) делегати-агрономи різних товариств сільського господарства; 9) представники органів сільськогосподарської преси [3, с. 10]. Таким чином, обмінюючись думками та досвідом, можливо упорядкувати діяльність з покращення сільського господарства, тобто привести всі заходи до певної системи.

Підтримавши ініціативу В. Г. Бажаєва, 11 грудня 1898 р. товариство визначило склад особливої комісії для підготовки з'їзду, яка розробила проект положення і його програму. Вони були затверджені лише 5 лютого 1899 р., а також створений розпорядчий комітет з'їзду на чолі з президентом товариства князем А. Г. Щербатовим. 18 лютого 1899 р. було направлено клопотання до Міністра землеробства про дозвіл на проведення з'їзду та на його асигнування. Дозвіл було отримано лише 19 вересня 1899 р. з дещо зміненими та затвердженими положенням і програмою з'їзду [71, с. 1–2].

З'ясовано, що через фінансові труднощі проведення з'їзду було перенесено на рік, проте підготовка до нього тривала. Так, усім земським управам, товариствам сільського господарства та окремим особам було розіслано циркуляри, в яких запрошували брати участь у з'їзді і пропонували підготувати доповіді. Губернські земства просили надати фінансову підтримку на організацію заходу в розмірі 100 крб. та надати інформацію про покращення в сільському господарстві. Таким чином, розпорядчий комітет збирав відомості про організацію агрономічної справи в тих губерніях, де вже функціонувала агрономічна організація [71, с. 3]. На основі їх опрацювання В. Г. Бажаєв підготував серію статей, що увійшли до збірки «Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству» [72], який відбувся 10–19 лютого 1901 р., в Москві, а саме: 1) «История съезда» [71]; 2) «О необходимости особого периодического органа, посвящённого вопросам общественной агрономии» [73]; 3) «Краткая инструкция для постановки коллективных опытов по луговодству» [74]. Учений був не тільки відповідальним редактором зазначеної праці, але фактично головним організатором всього зібрання, його активним учасником.

З'їзд виявився досить чисельним – 360 учасників із 47 губерній і 104 повітів [71, с. 7]. Програма заходу передбачала роботу 6 секцій: загальні питання організації місцевої агрономічної допомоги населенню; розширення сільськогосподарських знань, дослідні й демонстраційні установи; заходи агрокультурного характеру; покращення різних галузей тваринництва, організація суспільних і земських сироварень, маслоробень; заходи популяризації покращених знарядь і насіння; заходи економічного характеру.

Науковий аналіз праць вченого, дає підстави стверджувати, що на з'їзді В. Г. Бажаєв виступив із доповіддю «О необходимости особого периодического органа, посвящённого общественной агрономии» [73]. Він вважав, щоб місцеві сільськогосподарські установи вивести на більш широкий шлях розвитку, необхідно створити кращі умови для сільського господарства. На перше місце серед цих умов учений висунув ідею щодо організації спілкування між діячами агрономічної допомоги місцевому господарству у двох формах: 1) систематичні

зустрічі всіх працівників на спеціальних з'їздах; 2) обмін думками завдяки друку (службові звіти і доповіді, публікація статей з окремих питань суспільної агрономії в різних періодичних виданнях) [73, с. 2].

Оскільки потреба у друкованих джерелах, які б висвітлювали результати сільськогосподарської діяльності на місцях, відчувалась давно, то періодично друкувались огляди земської агрономічної діяльності. У 1894 р. Полтавська губерньська земська управа видала «Краткий очерк агрономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.)». Цього ж року Імператорське московське товариство сільського господарства опублікувало «Обзор земских мероприятий в области сельского хозяйства за 1892–1893 гг.». З 1895 р. Міністерство землеробства і державних маєтностей почало видавати щорічник «Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству». У 1896 р. Департамент землеробства видав тритомний «Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству». Однак, на думку вченого, цього недостатньо, адже видання збірників і оглядів здійснюється через значні проміжки часу, що унеможливило постійний обмін досвідом [73, с. 2].

Крім того, В. Г. Бажаєв відмічає хроніки земської агрономічної діяльності в журналі «Хозяин». Однак вони – лише складова частина спеціального органу суспільної агрономії. У друкованому органі Імператорського московського товариства сільського господарства «Вестнику сельского хозяйства» у підзаголовку зазначено: «з усіх питань сільського господарства, земської агрономічної діяльності і дрібного кредиту». Потрібно відмітити, що журналу ще не вдалося створити спеціального відділу, присвяченого земській агрономії [73, с. 3].

Учений у своїй доповіді піднімає питання про створення спеціального друкованого органу суспільної агрономії та розробляє його структуру: 1) відділ оригінальних статей; 2) хроніка з питань суспільної агрономії в Росії; 3) періодичні огляди визначних подій в області суспільної агрономії за кордоном; 4) науковий огляд (реферати про всі видатні наукові роботи з усіх галузей агрономії); 5) відділ бібліографічний; 6) відділ особистий [73, с. 4].

В. Г. Бажаєв припускав, що видавати такий журнал можуть: Московська губернська земська управа, Імператорське вільне економічне товариство, Імператорське московське товариство сільського господарства. Щодо коштів на видання періодичного органу з питань суспільної агрономії, то про їх нестачу не повинно бути мови. Адже він дуже необхідний усім земствам, які працюють в області агрономічної допомоги населенню, сільськогосподарським товариствам і багатьом іншим установам та особам, які пов'язані з даною сферою інтересів.

На початку ХХ століття розпочався процес децентралізації агрономічних організацій. Такий варіант співпраці був підтриманий на Московському агрономічному з'їзді в 1901 р.: координацію діяльності земств слід покласти на губернське земство, а конкретну практичну роботу – на повітове [63]. Цей принцип і став основним у діяльності змішаних організацій, де губернське земство здійснювало керівництво щодо лише частини заходів. Спільні витрати на освітню роботу губернські і повітові земства здійснювало у 21 з 34 староземських губерній. Аналізуючи поширеність різних типів агрономічних організацій, можна констатувати, що більшість їх відносилася до змішаного типу. У змішаних організаціях повітові земства були самостійними, а координація діяльності здійснювалася на з'їздах і радах.

Губернії, які обрали третій варіант агрономічної організації, що працювали за власною програмою на основі принципу децентралізації. Такі організації функціонували у Володимирській, Воронежській, Калузькій, Орловській, Саратовській, а потім і Тамбовській губерніях.

Створення земських агрономічних організацій було новим явищем для Російської імперії, відповідно, процес йшов важко, суперечливо, з проривами вперед і відступами. У цьому ракурсі показова історія агрономічних організацій центрально-чорноземного регіону. У Воронежській губернії, повітові земства ще в кінці ХІХ століття почали створювати різні сільськогосподарські організації і запрошувати на службу фахівців. Агрономічні й економічні поради були організовані при Бобровській, Валуйській, Богучарській, Землянській повітових

управах. При Острогожській і Воронежській повітових управах були засновані посади агрономів.

До початку ХХ століття ствердилося поняття «земський агроном», «земська агрономія». Однак ця область вважалася молодого в земській діяльності. Підтримка агрономії стала одним із постійних напрямів роботи земств – органів суспільного самоуправління на місцях в кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. За 20 років свого існування земства, створені в період «великих реформ», проявили себе як активні організатори в інших сферах: медицині, освіті, пожежній справі.

На думку центрального уряду земства повинні були контролювати економіку і соціальну сферу регіонів. У реєстрі земських обов'язків опинилися медицина, початкова освіта, добродійні установи, пенітенціарна система, страхування, розвиток місцевої торгівлі і промисловості, пошта, ветеринарний нагляд. Хоча закон про місцеве самоуправління 1864 р. оговорював «сприяння... зернових посівів та інших культур від саранчі, ховрахів та інших шкідливих комах і тварин», агрономія ніколи не належала до числа самостійних, законодавчо оформлених сфер земської діяльності. Задача підйому місцевого землеробства й інших галузей сільського господарства довгий час не зв'язувалась з розвитком і підтримкою місцевої науки. Вирішувати питання підвищення урожаю збирались інакше.

Мало у кого викликав сумнів той факт, що сільське господарство потребує сприяння. В останній чверті ХІХ століття країна знаходилася в стані поглибленої аграрної кризи з виробництва та збуту в зв'язку з занепадом поміщицьких господарств, низьким виробництвом селянського землеробства, зниженням світових цін на хліб і не вигідним для Російської імперії експортним митам.

Слід відмітити, що агрономія – як комплекс наукових досліджень і практичної діяльності по застосуванню інновацій в сільськогосподарському виробництві – опинилась останньою в списку заходів, до яких збиралися звернутися земства. Головні очікування пов'язувалися з економічним рішенням проблеми – кооперуванням селян як в сфері фінансів, так і в сфері переробки, споживання сільськогосподарських продуктів. Земства зайнялись перш за все

забезпеченням селян кредитами: організовували все можливі ссудо-зберігальні товариства, кредитні товариства. Тісно пов'язаний з кредитуванням інший напрям земської роботи з селянами: організація переробної, закупівельної, виробничої, трудової та іншої кооперації, коли за допомогою земств під керівництвом земських агрономів створювалися артілі по сироварінню, маслоробству, смолокурінню, будівельні артілі, склади, машинні парки.

Однак, незважаючи на безсумнівну користь і широку популяризацію подібних нововведень, з часом прийшло розуміння, що чисто економічних заходів мало. Змінити кризове становище неможливо без модернізації сільського господарства, яка опирається на науку.

Що стосується питання інституціоналізації земської агрономії, то вона передбачала два взаємопов'язаних поля діяльності. Перше – створення під патронажем земських організацій сільськогосподарських дослідних установ – дослідних ферм, полів, станцій. На великих земських станціях, запрошені вчені повинні були вести наукові дослідження з різних напрямів агрономічної науки – агротехніці, агрохімії, селекції, сільськогосподарській ентомології, що представляло безумовну загальнонаукову цінність. Однак головна задача земських дослідних установ полягала в тому, що інновації виявилися адаптованими до місцевих умов, будь то сорти, удобрення, сівозміни чи методи боротьби з шкідниками. Цієї мети повинні були дотримуватися чисельні земські дослідні поля й інші камерні установи, орієнтовані на потреби місцевого господарства. Перші земські дослідні ферми з'явилися в кінці 80-х років XIX століття; до 1900 р. в країні було не набагато більше, ніж десять земських дослідних полів і станцій. До революції земство опинилось одним із головних патронів агрономії, створивши більше 100 дослідних установ.

Інший напрям земської агрономії визначався необхідністю популяризувати, запроваджувати запропоновані вченими інновації в практику селянських господарств. Ця програма отримала назву «агрономічної допомоги населенню». Імперію повинна була покрити мережа губернських і повітових агрономічних організацій («служб агрономічної допомоги»), де безпосередню практичну роботу

належало вести земським агрономам – губернським, повітовим і дільничним. Головні надії пов'язувалися з введенням дільничної агрономії, витоки якої можна вести і з практичної сторони «ходіння в народ» 1870 рр., і з досвідом італійських «подорожуючих кафедр». Одним із ідеологів слід вважати статистика і економо-географа, професора МСПІ Олександра Федоровича Фортунатова (1856–1925).

Дільнична агрономія повинна була стати масовим інститутом, здатним «наблизити знання до селян». Для цього повіти поділили на агрономічні ділянки – так агрономи повинні були популяризувати знання, якщо не безпосередньо в кожному селянському господарстві, то принаймні на рівні сільського селянського товариства. Хоча практика роботи дільничних агрономів виявилася значно складною і не виправдала всіх покладених на цей інститут очікувань (на агронома приходилось біля 100 сіл, в той час, як за рік удавалось об'їхати з читаннями лише пару десятків), проєкт дільничної агрономії став важливим каналом популяризації агрономічних знань. До 1913 р. існувало 1726 агрономічних ділянок.

Загальна картина розвитку служб земської агрономії така: в середині 1890 рр. лише одиничні земства розпоряджались агрономами; до 1911 р. загальна кількість земських агрономів досягала тисячі, а до революції перевищило 5 тисяч (втричі перевищуючи штат правлячих агрономів).

Отже, в середині 1890-х земства включились до підтримки місцевої агрономії. Аналізуючи динаміку росту земських агрономічних організацій, неважко помітити пряму залежність земської активності від неврожаїв і голоду 1891 – 1892 рр. Народна біда змусила земства, серед інших суспільних об'єднань, задуматись про майбутнє сільського господарства. Була очевидна необхідність його модернізації, створення наукоємного, або, як тоді говорили, наукового сільського господарства; для цього потрібний був прискорений розвиток агрономічної науки.

Увагу до агрономії, як основу сучасного сільського господарства, страхуванню від кризи пояснює загальне піднесення агрономічної активності в імперії в середині 1890-х років. Він виявився в масовому відкритті сільськогосподарських шкіл, створенні все можливих агрономічних курсів для

сільських господарів, розвитку служб агрономічної допомоги і, нарешті, реорганізації Міністерства державних маєтностей в Міністерство земельних і державних маєтностей. Голод послужив мотивом при облаштуванні дослідних установ; згідно з кількісними даними, потенційні патрони – від приватних осіб до держави – з максимальним бажанням взяли за організаційну роботу саме в середині 1890-х років.

Таким чином, земські дослідні станції і поля, як і служби агрономічної допомоги – «наслідок» голоду. Однак ця безсумнівна мотивація ніяк не пояснює звернення окремих земств до агрономії в більш ранній період – в середині і кінці 1880-х рр., коли криза починалася, але не була настільки гострою, не визнавалася суспільством так чітко. Адже саме до 1880-х років відносяться перші земські ініціативи щодо створення власних дослідних установ, фінансуванню місцевих товариств, організації ентомологічних бюро, проведенню ґрунтових досліджень. Тут варто шукати інші причини – можливо, менш очевидні, ніж «великий голод».

Серед інших відмітимо на перший погляд малопомітний, але достатньо поширений мотив: «місцевий науковий патріотизм». Земства і місцеві сільськогосподарські товариства, які тісно з ними співробітничали нагадували землі Германської імперії, котрі суперничали між собою в створенні університетських наукових кафедр і лабораторій. Репутація зразкового земства, «образчика земської діяльності», «земства – лідера агрономічної допомоги» приносила досить цінні в Російській імперії символічні дивіденди – пошану і повагу в земській сфері. Губернії прагнули випередити одна одну в відкритті дослідних станцій, іноді перекупуваючи уже створені установи, конкуруючи за кращих учених.

Якщо перейти до більш тонкого аналізу механізму земської підтримки агрономії, то стає зрозумілим, що пояснень стимулюючої ролі кризи, голоду і місцевого патріотизму явно недостатньо. Земства як самостійні господарюючі суб'єкти повинні були орієнтуватися в тому числі на поняття економічного характеру. Зрозуміло, що репутація зразкового господарства в окремих випадках могла допомогти в додаткових субсидіях із центру на розвиток науки. Але,

незважаючи на помітну роль символічних цінностей на межі віків, незважаючи на можливу підтримку з боку держави, земства навряд чи могли обмежитися сферою престижу, невеликих субсидій і не думати про більш серйозні фінансові вигоди.

Існує загальне пояснення залежності розвитку наукових досліджень від господарсько-економічної діяльності земств. Про це багато писали видатні історіографи земства XIX – XX століть І. П. Белоконський, Б. Б. Веселовський, Г. П. Сазонов, на цю тему продовжують роздумувати історики і в наш час. Відповідно до такого підходу, зацікавленість земства в розвитку агрономії витікає із особливостей функціонування інституту влади на місцях. Земства не отримували фінансування із центрального державного бюджету. Доходи земств складались із податків, котрими обкладались нерухомість і земельні угіддя в губернії. Проведені по замовленню наукові експерименти в зв'язку з обкладенням податками – важливий фактор становлення низки дисциплін. Так, відомо, що із процедури земської оцінки земель для обкладення податками виросла оціночна статистика.

Необхідність володіти точними відомостями в складі та якості ґрунтів земельного аграрного фонду – знову-таки з метою обкладення податками – потягла за собою проведення земських ґрунтових досліджень і створення комісій, що сприяло інституціоналізації ґрунтознавства. Цю логіку було запропоновано поширити і на земську агрономію. Так, землі з високотехнічним, наукоємким сільським господарством повинні були оцінюватися вище, що дозволило б земствам зібрати більше податків. Шлях до наукового сільського господарства лежав через дослідні установи, здатні запропонувати рецепти покращення, враховуючи місцеві умови і через служби агрономічної допомоги, які займалися «насадженням» інновацій. Звідси – безпосередня фінансова зацікавленість земств в розвитку агрономічних інституцій: більше «насаджених» інновацій – більше доходів.

При більш прискіпливому погляді на земську агрономію виявляється, що ця схема, вірна за суттю, мало чуттєва до реальності земського існування, занадто загальна. Мотив оцінки земель – занадто абстрактний; зв'язок між високими

податковими зборами в майбутньому і вкладеннями в сьогоднішні – занадто слабка. До того ж діє цей мотив, як основний – всі земства повинні були б інвестувати в агрономію. Однак справи були зовсім інакші: одні земства не виказували майже ніякого інтересу до агрономічної діяльності, інші виявилися великими патронами дослідних станцій. У результаті виходить, що, базуючись на мотиві підвищення податків, неможливо пояснити різниці між земствами в їх відношенні до агрономії. А різниця ця помітна, якщо порівняти кількість створених окремими земствами дослідних установ, виборчу підтримку тих чи інших напрямів, особливо об’єми капіталовкладень в агрономічні дослідження.

Так, деякі земства – від Полтавського і Чернігівського на Південному-Заході до Саратовського і Самарського на Південному-Сході – платили за науку приблизно в три рази більше, ніж земства Центральної Росії. В період з 1906 по 1912 рр. згадані земства в середньому платили приблизно 600 тис. руб. За губернію – в середньому з 200 тис. руб. для центральних губерній. Земства Південного-Сходу і Південного-Заходу створили в середньому 10-11 дослідних полів і станцій на губернію при 3-4 в інших регіонах. Для земського Півдня, Південного-Заходу і Південного-Сходу Росії пріоритетними напрямками в науці виявилися селекція, сільськогосподарська ентомологія, агротехніка засушливого землеробства, земства губерній, розташованих північніше, на практичній роботі іншого роду – насадженні травосіяння, городництва. Таким чином, в земському інтересі до агрономічної науки явно вимальовується регіональна компонента [16, с. 289 – 297].

Таким чином, напрямом земської агрономії була популяризація запропонованих ученими наукових здобутків для запровадження їх у селянських господарствах – так звана «агрономічна допомога населенню». Результати дослідження переконують, що кризовий стан землеробства і голод 1891 р. спонукали уряд до прийняття невідкладних заходів щодо агрономічної організації. У 1894 р. Міністерство державного майна було реорганізовано в Міністерство землеробства та державного майна, зосередивши увагу на

підвищенні рівня продуктивності сільського господарства, зокрема шляхом поширення агрономічних знань.

Наприкінці XIX ст. в рамках державної аграрної політики Російської імперії почав діяти інститут урядової агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. були введені посади уповноважених на місцях з сільськогосподарської частини. Чисельність управлінського агрономічного персоналу на першому етапі було незначне, йому відводилися адміністративно-інформаційні функції. Однак після скликанням першого з'їзду діячів агрономічної допомоги населенню в 1901 р., остання розширилася, а суспільна агрономія перейшла на вищий губернський рівень розвитку. Науковий аналіз праць з'їзду, переконує в тому, що вони являють собою унікальне джерело відомостей про становище місцевої агрономічної допомоги населенню. Крім того, більшістю губерній були представлені огляди їхньої діяльності. У кожній із зазначених праць наводяться дані про діяльність не лише губернського, але й повітових земств, а в деяких випадках і про місцеві товариства сільського господарства.

2.3. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи

Сільськогосподарська дослідна справа – це глибоке і всебічне вивчення у спеціалізованих дослідних інституціях агрономічних, зоотехнічних й інших сільськогосподарських явищ, що здійснюються у природних і спеціально створених умовах із використанням відповідних методик та інструментарію з метою відпрацювання найдоцільніших шляхів і підходів до підвищення культурного рівня сільського господарства, а також пошуку інших засобів і способів для надання науково-практичної допомоги аграрному виробництву з метою отримання якнайбільшої кількості, так і кращої якості екологічно-збалансованої сільськогосподарської продукції [80, с. 3].

Сільськогосподарська дослідна справа, як галузь знань, – це сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ.

Сільськогосподарська дослідна справа, як організація, – це сукупність установ і заходів, які мають кінцевою метою удосконалення техніки сільського господарства [81, с. 13].

До першорядних причин організаційній появі сільськогосподарської дослідної справи слід віднести еволюцію так званої суспільної агрономії, що виникла у 1883 р. як технічна складова галузі сільського господарства для боротьби зі шкідниками у Пермській губернії, а формалізований державний відлік почала у 1886 р., після запровадження посад губернських урядових агрономів.

Вітчизняна сільськогосподарська дослідна справа сформувалася на початку 80-х років XIX ст. і пов'язана із заснуванням у 1884 р. першої постійно діючої інституції – Полтавського дослідного поля. Майже одночасно з виникненням Полтавського дослідного поля з'явилися: Богодухівська дослідна станція в Орловській губернії, організована за ініціативою Вільного економічного товариства (існувала 10 років), Собешинська – в Люблінській губернії, Немерчанська – в Подільській губернії і Деревчинське дослідне поле в тій же

губернії, яке виникло за ініціативою Київського товариства сільського господарства, Запольська – в Петербурзькій губернії, яка з'явилася теж за ініціативою Вільного економічного товариства; В'ятське і Херсонське дослідні поля були відкриті місцевими земствами. Також одночасно з організацією Полтавського дослідного поля з'явилася Енгельгардівська дослідна станція з вивчення мінеральних добрив.

В цей період дослідна справа спиралася на приватну та громадську ініціативу, хоча справедливості ради зазначимо, що уряд теж опосередковано допомагав цій справі, створюючи дослідні поля при вищих сільськогосподарських школах, при яких були облаштовані дослідні поля – в 1869 році в Петровській (Тимирязевській) сільськогосподарській академії, Ново-Олександрійському і Ризькому інститутах.

Таким чином, перший період – період сорокарічного існування дослідної справи, роки спроб і випробувань, відсутність єдиної мети і постійних асигнувань.

Відлік другого періоду дослідної справи можна розпочати 90-ми роки XIX ст. Характерною особливістю якого було те, що в ці роки уряд через своє сільськогосподарське відомство – Міністерство землеробства взяло ініціативу в справі насадження нових дослідних станцій.

Слід відмітити, що в першому періоді внутрішніми стимулами для дослідної справи були зміни, випробувані господарством після селянської реформи 1861 року, в той час, як для другого – голод 1891 року. У цей період реорганізовується Міністерство державних маєтностей в Міністерство землеробства. Головою Наукового комітету був І. О. Стебут, першим міністром – А. С. Ермолов, першим директором Департаменту Землеробства – П. А. Костичев.

Ініціативі і праці останнього належить встановлення основних принципів діяльності міністерства з дослідної справи і створення перших державних дослідних станцій – Шатилівської в Тульбській губернії, Костичевської – в Самарській, Енгельгардтовської в Смоленській і Запольської – в Петербурзькій. Хоча приватна ініціатива відійшла на другий план, але було створено дві великі

приватні дослідні станції – Плотнянська в Подільській губернії, відкрита П. П. Трубецьким, і Іванівська в Харківській губернії – П. І. Харитоненко.

Однак роль сільськогосподарських товариств в цей час також не втратила актуальності, і до цього часу відноситься відкриттям Одеського дослідного поля (1894 р.), Донського (1894 р.), Таганрогського, Лохвицького і деяких інших. Із земств в цей період найбільш активна діяльність була виявлена В'ятським і Пермським. У 1895 р. на околицях В'ятки відкрили В'ятську дослідну станцію.

У 90-х рр. XIX ст. розвиток дослідної справи отримав не тільки великий розмах, але в ньому намітилась велика кількість установ і різних галузей сільського господарства. Виникли дослідні установи на околицях, де сільське господарство представлено спеціальними культурами – в Туркестані, на Кавказі, в Бессарабії, і нарешті, цьому періоду належить ініціатива в справі насадження лісних дослідних установ. Своєю появою вони зобов'язані відомому ґрунтознавцю В. В. Докучаєву.

До кінця століття в Російській імперії нараховувалось уже біля 60 дослідних ділянок, із яких біля половини були державними, а решта – земські і сільськогосподарських товариств, лише 4 належали приватним особам.

При великій землеробській території і різноманітності природньо-історичних умов таку кількість дослідних станцій і полів треба вважати незначною. При відсутності загального плану при їх виникненні, при ізолюваності їх роботи, результати її далеко не завжди знаходили застосування в практичному господарстві. Але все ж таки участь центрального відомства в організації дослідної справи набувало регулюючого та планового характеру.

Першим початком плановості в роботі був проєкт П. А. Костичева про організацію 8 державних дослідних станцій, приурочених до двох важливих природньо-історичних територій: 4 станції в чорноземній і 4 в нечорноземній смугі. Другим – визнання необхідності більш широкого обслуговування сільського господарства дослідною роботою шляхом організації мережі дослідних полів в кожній губернії, пов'язаних у своїй діяльності з дослідними станціями. Однак ці порівняно скромні проєкти отримали лише часткове втілення, внаслідок

нестачі коштів, які мало Міністерство землеробства, місцевих засобів теж було недостатньо, тому і було всього 60 дослідних установ. Але крім нестачі коштів, таке становище обумовлено перш за все тим, що це період носив бюрократичний характер.

Він закінчився створенням першого закону про дослідну справу. Зважаючи на реальну фінансову вигоду від цього, указом Миколи II від 28 травня 1901 р. було прийнято «Положення про сільськогосподарські дослідні установи» [82, с. 391]. Цим законом регулювались юридичні норми і практика управління, нормування і субсидіювання, які склалися до цього моменту.

Таким чином, здійснювалося офіційне ствердження принципів організаційного ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відповідно до Положення відбувся поділ галузевих дослідницьких інституцій на три групи, першою з якої стали дослідні станції; до другої групи належали дослідні господарства, поля і ділянки, а до третьої – показові господарства та ділянки.

Під сільськогосподарськими дослідними установами слід розуміти установи, які мали на меті виробництво наукових практичних дослідів і дослідження в області агрономії та сільського господарства, у вигляді пошуків кращих прийомів ведення господарства і розповсюдження їх серед населення, а також для вивчення місцевих геологічних і кліматичних умов, які мають вплив на сільське господарство. Це положення вплинуло на подальші заходи з розвитку і організації дослідних установ і їх роботи.

Для демонстрації населенню результатів проведених дослідів, а також різних установлених культурних прийомів, в земській практиці, служать: показові поля і ділянки, показові селянські господарства і сільськогосподарські ферми.

Показове поле являє собою невелику ділянку польової землі, орендований в селянина або селянського товариства, або відведена безкоштовно, щоб під керівництвом земського агронома, на очах у населення, на них велось покращене господарство. На показових полях демонструється закінчене коло польових робіт, тому й тривалість існування кожного із них залежить від прийнятої для нього

сівозміни. Усі необхідні по веденню господарства польові роботи селяни зобов'язуються виконувати безкоштовно або за невелику винагороду; необхідні для обробки знаряддя даються земством в безкоштовне користування, а насіння із зобов'язанням повернення із урожаю.

Доказові ділянки, також влаштовані серед селянських земель, служать для демонстрування не цілого циклу польових робіт, а лише окремих технічних покращень, наприклад, посів трав поза сівозміною, удобрення мінеральними туками, покращені прийоми обробки ґрунту, луків.

Представляючи собою одне із самих нових земських сільськогосподарських починань, облаштування показових полів і ділянок має вельми обмежене застосування в земській сільськогосподарській діяльності. Найбільшого розвитку цей спосіб популяризації різноманітних сільськогосподарських покращень отримав у В'ятській губернії, в деяких повітах. Потім до облаштування показових полів і ділянок долучилися Катеринославське, Казанське, Костромське, Нижньогородське, Пермське і Херсонське губернські земства, а також деякі повітові (Шуйське, Староруське, Бугурусланське, Саратовське, Дорогобужське, Уфимське). Зрозуміло, що організація демонстративних ділянок доступна лише земствам, які мають на своїй службі агрономів.

Ще меншого розвитку в земській діяльності отримало облаштування доказових (зразкових) господарств селянських господарств, які заведені лише В'ятським і Пермським губернськими земствами. Для облаштування селянського доказового господарства, В'ятське земство домовляється з якимось селянином, який отримавши від земства грошову винагороду, зазвичай 10 – 15 крб. в рік, необхідні земські знаряддя і, крім того, деяку суму коштів на облаштування господарства, зобов'язується дотримуватися у веденні господарства вказівкам земського агронома. Трохи інакше поставлена ця справа в Пермському земстві: тут земство само орендує ділянку для господарства в розмірі селянського наділу, зводить необхідні господарські споруди і доручає ведення господарства під наглядом повітового агронома, особистому його помічнику, назначеному з осіб з нижчою сільськогосподарською освітою. Згідно з цим, і витрати по

облаштуванню пермських показових господарств, котрі заведені вже в п'яти пунктах, значно вище витрат В'ятського земства.

Найбільш широко обставленими демонстративними сільськогосподарськими установами є сільськогосподарські ферми. Переслідуючи, поряд з показовими полями, дослідну і навчальну мету, земські сільськогосподарські ферми служать, в той же час, розсадниками племінних тварин, покращеного посівного насіння і насіння нових для даної місцевості рослин. Польове господарство земських ферм, маючи в своєму розпорядженні ділянки від 100 до 500 десятин, ведеться в більшості випадків, у декількох сівозмінах, що дає можливість порівняльного випробування технічної й економічної придатності останніх, при даних місцевих умовах. Сільськогосподарські ферми є при земських сільськогосподарських школах, а також утримуються деякими земствами як самостійні установи; до числа останніх належать 4 ферми В'ятського губернського земства і ферми Костромського губернського і Орловського (В'ятська губернія) повітового земства; такі ж (самостійні) ферми облаштовуються, в даний час Казанським губернським і Маріупольським, Устьсисольським і Самарським повітовими земствами і припущені до облаштування Велико-Устюжським, Повенецьким і Весьєгонським повітовими земствами. При всіх фермах В'ятського земства є гуртожиток для 20-25 селянських хлопчиків-підлітків, які на протязі не менше 3 років, приходять тут курс практичного навчання сільському господарству. Доступ практикантам відкритий також і на інші земські ферми [57, с. 29–31].

Внутрішнім стимулом другого періоду була аграрна революція, яка частково виявилася в 1905 році. Найбільш характерним для другого етапу було широке залучення до дослідної справи широкої агрономічної громадськості і організації при сільськогосподарському відомстві центрального дослідного інституту.

Перше втілювалося в «з'їздах і нарадах по дослідній справі», друге в перетворення Наукового комітету Міністерства землеробства із дорадчого відомчого органу в установу з дослідницькими функціями в формі так званих

бюро з різних агрономічних дисциплін з постійною при ньому комісією з дослідною справою.

Протягом 20 років розвитку дослідної справи тісно пов'язано з розвитком і розширенням Наукового комітету, так як «з'їзди і наради», скликалися і проводили свою роботу при безпосередній участі представників цієї установи.

Перший з'їзд діячів по сільськогосподарській дослідній справі відбувся в Санкт-Петербурзі, який проходив з 13 по 19 грудня 1901 року, був скликаний по ініціативі відомого вченого професора І. О. Стебута і під його безпосереднім керівництвом.

У цьому з'їзді взяли участь більш 150 осіб, серед яких крім представників центрального відомства і його місцевих робітників, були делеговані уповноважені вищих сільськогосподарських шкіл, дослідники.

До програми першого з'їзду були включені для обговорення: 1) загальні питання (про організацію з'їздів дослідників, засоби пропаганди і застосування результатів дослідної роботи); 2) питання рільничого характеру, серед яких були часткові питання (стомлення ґрунту від конюшини, зниження урожаю гречки, сорти пивоварного ячменю, пшениці, гній і мінеральні добрива на чорноземі, питання методики дослідження і контролю сільськогосподарських продуктів і їх об'єднання); 3) питання сільськогосподарської метеорології (методика спостережень); 4) питання зоотехнії (склад кормів, способи годування, розведення і організація дослідів).

Визнання важливості і плідності роботи першого з'їзду було причиною того, що при тих труднощах і затратах з якими пов'язана така робота, все ж II з'їзд був скликаний в 1902 році. Цей з'їзд був ще більш багаточисельним, прочитано понад 50 доповідей.

Програма і питання, які піднімалися в обговореннях на цьому з'їзді, розширилися завдяки питанням дослідної справи з плодівництва, городництва і лісівництва.

Доповіді з'їзду, крім загальних питань, носили дослідницький, методологічний і організаційний характер. Намічений III з'їзд не відбувся через

війну з Японією, хоча вся підготовча робота відбулася і матеріали її з'явилися у вигляді надрукованих доповідей [2, с. 87].

З'їзди виникали спершу за ініціативою Міністерства землеробства, а згодом – земств, сільськогосподарських товариств і приватних осіб. Більшість дослідних установ отримували урядову субсидію, а деякі перебували на повному державному утриманні. Згідно з «Положенням про сільськогосподарські дослідні установи» від 28 травня 1901 р. [82] вони підпорядковувалися Міністерству землеробства. Громадські організації і приватні особи, які бажали мати урядову допомогу для заснування та утримання сільськогосподарських дослідних установ, зверталися з клопотаннями у Міністерство безпосередньо або через його місцеві органи. Сприяння уряду дослідним установам полягало: а) у призначенні грошової допомоги із щорічно наданого для цієї мети у розпорядження Міністерства особливого кредиту (допомога могла бути одноразовою на заснування дослідних установ, або постійною – на винагороду працівникам, проведення дослідів і спостережень, придбання навчальних посібників для бібліотек, колекцій); б) у наданні ділянок із державної скарбниці, виділені на пільгових умовах або безкоштовно матеріалів для будівництва і опалення, забезпечення різним інвентарем, насінням кращих сортів тощо, в) у наданні рекомендацій з боку спеціалістів Міністерства землеробства [82, с. 392–393].

Підготовка агрокультурних заходів всебічно розглядалася на першому з'їзді діячів агрономічної допомоги населенню 10–19 лютого 1901 р. у Москві. Після чого було прийнято кілька постанов: 1) організувати повторні курси для працівників в області суспільної агрономії; 2) надати доступ до навчальних установ галузевих інститутів, де вони могли б працювати з метою отримання знань з тих чи інших спеціальностей; 3) з цією метою слід клопотати перед радами всіх вищих сільськогосподарських навчальних закладів про допуск до роботи в лабораторіях і кабінетах осіб з агрономічною підготовкою, які працюють в області суспільної агрономії, вважаючи, що саме Міністерство землеробства, як і земство, буде сприяти відновленню й розширенню знань серед своїх агрономічних агентів. Щодо практичної підготовки, то з'їзд вирішив заснувати

інститут земських агрономів-практикантів. Однак постанови не мали жодних практичних наслідків.

На початку ХХ ст. розвиток суспільної агрономії або агрономічної допомоги населенню набув системного характеру. Уряд після наради 1908 р., виділив значні кошти на сільське господарство, широко розвернув план агрономічної допомоги і дослідної справи. Значний успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях. Перший проєкт губернської мережі належить Полтавському губернському земству, яке не обмежалося діяльністю Полтавського дослідного поля (перетвореного в дослідну станцію в 25-річний ювілей осінню 1909 р.), і в 1908 р. губернська агрономічна нарада постановило організувати мережу із 6 дослідних полів. Одночасно в Чернігівській губернії при участі професора В. В. Вінера був розроблений проєкт Чернігівської мережі з 2 дослідними станціями. Потім губернії: Харківська, Катеринославська, Херсонська, Орловська, Самарська, Саратовська, Воронежська, Тамбовська, Володимирська, Казанська, Пермська, Московська, Петербурзька. Земська ініціатива набула широкого розмаху після розробки загальнодержавного плану в 1908 р., але реальні наслідки проявилися починаючи після 1910 р.

Нова форма суспільно-агрономічної організації – дільнична агрономія з'явилася після більш, ніж двадцятирічного процесу розвитку. Перші дільничні агрономи з'явилися в 1906 р., кількість становила лише 10, але не пройшло і п'яти років, як їх збільшилося в 10 разів. У 1910 р. – 177 дільничних агрономів. Станом на 1 січня 1912 р. дільничних агрономів в європейській Росії налічується уже 760. Таким чином, інститут дільничних агрономів зріс численно з 10 до 760. Щодо статистичних даних про чисельність всього агрономічного персоналу, то на 1 січня 1912 р. – більше 4000 [9, с. 20].

Важливим моментом в розвитку і укріпленні суспільної агрономії є виникнення інституту агрономії. Ця суспільно-агрономічна організація, як уже говорилося, введена в 1906 році, а в Полтавській губернії з 1909 р., мав, по-перше, прагнення наблизити агрономічну допомогу до господарюючого суб'єкта – населення, а, по-друге, спробу звести загальні положення про покращення тих чи

інших сторін господарства до конкретних умов даного невеликого району. Якщо раніше діяльність суспільної агрономії обмежувалася – краєм, губернією, повітом з їх різноманітними природно-історичними і господарськими умовами, де методи його впливу носили більш загальний характер і ґрунтувалися на загальних висновках про майбутнє розвитку господарства, то з уведенням дільничної агрономії – ці загальні положення розкладаються на частини, складові елементи стосовно до даного господарського середовища, до природно-історичних умов невеликої ділянки.

Підсумовуючи вище зазначене, варто констатувати, що приватна ініціатива в розвитку дослідної справи з'являлася без підтримки міністерства і земств була характерна для першого періоду; урядова і земсько-суспільна підтримка дослідних установ – другий період, який характеризувався широкою участю громадських сил і підтримкою Департаменту землеробства в планомірному розвитку дослідної справи. У цей час дослідна справа визнається предметом державної необхідності і регламентується в законодавчому порядку. Широка організація мережі дослідних полів влаштовувалася обласними дослідними станціями. Значно зростає кількість асигнувань від уряду і земств на дослідні поля.

Таким чином, взаємодоповнюючись і розвиваючись з сільськогосподарською дослідною справою, суспільна агрономія, вирішивши проблеми господарювання великих землевласників, зрештою, перейшла до питань селянських господарств, наприклад, щодо обробітку ґрунту та сівозмін. Таким радикальним змінам сприяла виважена державна політика стосовно ведення галузевої освітньої підготовки.

2.4. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти

Створення цілісної системи професійної освіти не втратило своєї актуальності донині. Адже від підготовки кваліфікованих фахівців з агрономії залежить економічний добробут держави та продуктивність праці в продовольчому секторі.

Агрономічна освіта – різновид професійної освіти, що дає теоретичні знання і практичні навички з вирощування рослин, організації виробництва та первинної перероблення сільськогосподарської продукції. В Україні з прадавніх часів знання про народну агрономію тогочасної системи натурального господарства з найпростішими засобами оброблення та угноєння ґрунту, збирання збіжжя та його перероблення для споживання передавалися з покоління в покоління.

У другій половині XIX ст. поряд з поширенням гуманітарних знань, розвитком природних і технічних наук зароджується і поширюється агрономія. Це зумовило виникнення інститутів, лабораторій, дослідних станцій і полів. Наприкінці XIX ст. під наглядом губернських і повітових земств силами української землеробської інтелігенції організовано мережу перших дослідних агрономічних установ: Полтавську (1884 р.), згодом – Херсонську, Одеську та інші контрольні-насіневі станції, що спочатку мали назву дослідних полів.

У статті Таранник А.О. «Процес становлення вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії в матеріалах з'їздів (XIX – початок XX ст.)» [88] розглянуто становлення вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії. Автор звернув увагу на необхідність заснування сільськогосподарських та ветеринарних інститутів. Порушено питання організації навчального процесу в сільськогосподарських інститутах.

У кінці XIX ст. в рамках державної аграрної політики Російської імперії почав діяти інститут правлячої агрономічної допомоги населенню. У 1899 р. були введені посади уповноважених на місцях з сільськогосподарської частини. Число

правлячого агрономічного персоналу було незначне, їм відводилися адміністративно-інформаційні функції. Суспільна агрономія як явище в історії сільського господарства визначалася діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених. За висловлюванням О. В. Чаянова, суспільна агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, що прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства країни в бік найраціональніших форм.

Саме в цей час, у ході розвитку агроекономічної школи, починає формуватися концепція суспільної агрономії, яка потребувала значну частину висококваліфікованого агрономічного персоналу.

Для Російської імперії другої половини XIX ст. була характерна недооцінка важливості сільськогосподарської освіти. Брак агрономічних кадрів в аграрній Росії як ознака відсталості країни відзначали багато провідних вчених і діячів агрономії: А.С. Єрмолов(1872), А.Ф. Фортунатов (1890), В.В. Докучаєв (1898), І.І. Мещерський (1905). Історики освіти звертають увагу на особливий соціально-економічний контекст розвитку сільського господарства в Росії: відсутність наукових знань у сільських господарів, перш за все у поміщиків, які опинилися в скрутному становищі через занепад їх економії після реформ 1860-х рр. (Лейкіна-Свірська, 1971).

Відкриті до середини XIX ст. землеробські школи і середні сільськогосподарські (землеробські) училища готували головним чином керуючих приватновласницьких господарств; згодом їх випускники залучалися до державної служби як агрономів, спеціалістів й інструкторів з сільського господарства (Сільськогосподарське відомство, 1914).

У Російській імперії, до складу якої входила частина земель України, наприкінці XIX ст. систему сільськогосподарської освіти складали вищі, середні та нижчі навчальні заклади, а також різноманітні курси. Навчання залежно від рівня підготовки тривало від 2,5 до 5,5 років. В Україні діяло лише 3 середні сільськогосподарські заклади: Харківське землеробське училище (засноване 1855 р.), Уманське училище землеробства і садівництва (утворене 1864 р.) та

Херсонське земське сільськогосподарське училище (засноване 1883 р.). Були також нижчі сільськогосподарські навчальні заклади 1-го та 2-го розрядів – казенні та приватні. Поширенню агрономічної освіти сприяла діяльність двох мереж дослідних полів із центром у Києві, Всеросійського товариства цукровозаводчиків та Київського товариства сільського господарства, а також вихід часописів «Хозяйство» (орган Південно-Російського товариства сільського господарства) і «Южно-русская сельскохозяйственная газета» (видання Харківського товариства сільського господарства). Визначну роль у становленні та розвитку агрономічної науки й освіти відіграла активна громадянська, педагогічна та наукова діяльність Д. І. Менделєєва, П. Р. Сльозкіна, В. В. Колкунова, Є. П. Вотчала, М. М. Кулешова, Б. М. Рождественського, О. Н. Соколовського, М. К. Малюшицького, М. М. Годліна, О. О. Ізмаїльського, С. С. Рубіна, В. Г. Ротмістрова, О. І. Душечкіна та інших.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася деякими позитивними змінами в розвитку сільськогосподарської вищої освіти. У кінці 1870-х років закрився Санкт-Петербурзький землеробський інститут, заснований в 1863 р. і його реорганізували в Лісний інститут. Тобто вищу фахову освіту можна було отримати лише в Петровській академії та Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва (Люблінська губернія, Польща), який відкрився у 1869 р. і був реорганізований в 1893 р. Цей інститут був створений Міністерством народного просвітництва в 1893 р. Крім того, сільськогосподарське відділення мав Ризьке політехнічне училище, відкрите в 1862 р. і реорганізоване в інститут 1897 р.

У 1864 р. вищий розряд школи був переведений в Петербург під назвою Петербурзький землеробський інститут, який проіснував до 1880 р.

У 1865 р. в Москві почала функціонувати Петровсько-Розумовська академія. Думка про створення в центрі Росії вищого сільськогосподарського навчального закладу виникла в 1857 р. в середовищі Московського товариства сільського господарства. Академія планувалась як вільний, доступний для всіх станів навчальний заклад, до якого приймали без вступних іспитів тих, хто бажав

ознайомитися з сільським та лісовим господарством. Не встановлювались ні перехідні, ні випускні экзамени. Слухачі могли вивчати як повний курс наук, так і вибирати окремі курси відповідно до своєї мети та потреб. Особи, які навчались на базі середньої освіти, після закінчення академії допускались до екзаменів на ступінь кандидата або магістра лісового господарства та лісництва. З моменту відкриття і до 1890 р. в академії навчалось 2919 осіб, причому 82 % з них, за даними опитувань того часу, продовжували займатись практичним сільським господарством, лісництвом та іншими суміжними з ними галузями. Багато випускників академії займались викладанням в сільськогосподарських навчальних закладах, працювали управляючими казенних та приватних помість, ферм та лісів. У 1894 р. на базі академії був створений Московський сільськогосподарський інститут з двома відділеннями: сільськогосподарським, яке готувало агрономів та сільськогосподарсько-інженерним – готувало інженерів-агрономів. Курс навчання був розрахований на 4 роки, перші два роки вивчались загальнонаукові дисципліни, на 3 та 4 курсах – спеціальні науки та проводились практичні роботи. Об'єктом вивчення було велике поміщицьке господарство [89, с. 164].

Крім того, при інституті діяла низка студентських організацій. Серед яких помітну роль відігравав гурток суспільної агрономії. На засіданні якого досить актуальними були питання методики позашкільної популяризації сільськогосподарських знань. Цикл бесід даної тематики вийшов окремою книгою «Матеріали по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний». Також при гуртку працювали постійні комісії: по організації земської практики, по прийому в інститут екскурсій, музейно-бібліографічна та по вивченню наглядних посібників з сільського господарства. Серед заходів їм належить організація виставок популярної сільськогосподарської літератури і плакатів. Відмітимо роботу лекторської групи, яка проводила читання в лазаретах і розробляла питання методики популярних бесід з сільського господарства.

До вищих сільськогосподарських навчальних закладів належали вищі курси виноробів, засновані в 1888 р. при Імператорському Нікітському саду в Криму

біля м. Ялти. Але останні можна було лише умовно назвати вищим навчальним закладом, адже там на протязі двох років проходили підготовку більше десяти людей.

Завдяки продуманій державній політиці відбувалася кваліфікована підготовка фахівців для потреб сільського господарства до подій 1917 року в Московському сільськогосподарському інституті, в першу чергу, по закріпленню отриманих теоретичних знань на практиці, проходження якої відбувалось у кращих галузевих господарствах, що виробляли сільськогосподарську продукцію у різних природно-кліматичних зонах країни та під керівництвом кваліфікованих спеціалістів аграрного профілю : О. Ф. Фортунатова, В. В. Таланова, П. І. Гавсевича. Завдання інституту полягало в забезпеченні знаннями тих, хто навчався та хотів отримати вищу освіту з сільського господарства та з сільськогосподарського інженерного мистецтва. Відповідно інститут поділявся на два відділення: сільськогосподарське і сільськогосподарсько-інженерне. Перше готувало агрономів, друге – інженерів-агрономів.

Московський сільськогосподарський інститут був привілейований навчальним закладом з 4-річним терміном навчання і високою платою за навчання, розрахований переважно на дітей поміщиків. Студенти проживали на повному пансіонаті в спеціальному гуртожитку з окремими кімнатами. Фактично всі студенти за виключенням 2-3 людей (1903 р.) навчалися на сільськогосподарському відділенні.

Велику роль у розвитку сільськогосподарської освіти та розробці низки питань агротехніки відіграв перший завідуючий кафедри землеробства, а пізніше – рослинництва Московської сільськогосподарської академії, заслужений професор І. О. Стебут. У Раді академії вчений в 1880 р. піднімав питання про посилення викладання спеціальних предметів, шляхом розподілу кафедр, про сприяння розвитку практичних занять і установку більш тісного зв'язку академії з дослідно-навчальною фермою. Він пропонував організувати дослідні станції при академії, посиливши підготовку асистентів для обслуговування не лише навчального процесу, але і дослідної роботи, а також керівництва екскурсіями

студентів. І. О. Стебут – один із співавторів популярного для свого часу трьохтомної праці «Настольная книга для руських сельскохозяйственных хозяев». У цій роботі, як і в двотомному першому російському посібнику з рослинництва «Основы полевой культуры и меры к её улучшению в России», він провів ідею порайонного вивчення і організації сільського господарства, інтенсифікації його галузей.

Оскільки головним завданням Міністерства землеробства і, відповідно, Департаменту землеробства була популяризація сільськогосподарських знань, то до сфери ведення відомства належали вища, середня і нижча сільськогосподарська освіта. Щодо вищої профільної освіти, то із всіх 4 вузів до компетенції Міністерства землеробства належав лише Московський сільськогосподарський інститут.

Таким чином, вітчизняна вища аграрна освіта у досліджуваний період була представлена досить незначною мережею навчальних закладів. У XIX – на початку XX ст. населення України мало право здобувати вищу аграрну освіту: а) у професійних ВНЗ аграрного профілю (Харківський ветеринарний інститут, Новоолександрійський інститут сільського господарства та лісівництва, Вищі курси з виноробства у Никітському ботанічному саду); б) через систему викладання різних галузей сільського господарства в університетах та професійних ВНЗ іншого профілю (сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, відділення сільськогосподарського машинобудування Харківського технологічного інституту, агрономічні кафедри Київського та Харківського університетів).

Діяльність аграрних ЗВО у XIX – на початку XX ст. здійснювалася на основі «Положення про сільськогосподарську освіту» (1904 р.), а також статутів навчальних закладів. Цими документами визначалися мета і завдання, правовий стан, система зовнішнього і внутрішнього управління, структура, зміст і організація навчання, вимоги до контингенту студентів та викладацького складу, джерела їх фінансування тощо.

У кінці XIX – на початку XX ст. проблеми сільськогосподарської освіти стали предметом широкої громадської дискусії. Перше слово в ній належало викладачам вищих навчальних закладів, діячам наукових науково-практичних товариств. Вихід із кризи, в якій перебував аграрний сектор економіки, вони вбачали на шляху підвищення землеробської культури. Важлива роль в цій агрокультурній концепції відводилась вищій сільськогосподарській школі, переорієнтованій з великого поміщицького господарства на масове, селянське. «Покращення нашого сільського господарства потребує відповідних спеціалістів, таких як сільськогосподарські механіки, сільськогосподарські інженери, сільськогосподарські архітектори, ветеринари, землеміри», – писав відомий вчений-агроном, професор агрономії Петербурзького університету І.О. Стебут [90, с. 31].

Зміни в політичній та економічній ситуації в країні відобразилися в матеріалах з'їздів того часу. Так, Імператорське Московське товариство сільського господарства у лютому 1901 р. у м. Москві скликало з'їзд діячів з агрономічної допомоги місцевому господарству, на який були запрошені професори та викладачі Імператорського університету Святого Володимира [91, арк. 3].

Відповідно до «Положення про з'їзд», делегатами були члени Імператорського Московського товариства сільського господарства, представники центральних та місцевих органів міністерства землеробства, представники місцевих сільськогосподарських підприємств, земські, губернські повітові агрономи, завідувачі дослідними станціями, полями та фермами, управляючі нижчими сільськогосподарськими школами, директори та викладачі вищих та середніх сільськогосподарських навчальних закладів та представники агрономічних кафедр університетів.

Голова з'їзду призначався міністром землеробства та державного майна, заступників і секретарів обирали з числа делегатів. Кожний учасник отримував друкований примірник матеріалів. Постанови, прийняті на з'їзді, були обов'язковими до виконання усіма сільськогосподарськими підприємствами.

На з'їзді були розглянуті наступні питання: загальні питання організації місцевої економічної допомоги населенню; розповсюдження сільськогосподарських знань; робота дослідних та демонстраційних підприємств; заходи агрокультурного характеру; заходи економічного характеру [92, арк. 8].

Фактично першим вищим сільськогосподарським навчальним закладом був заснований у 1816 р. недалеко від Варшави Інститут сільського господарства і лісництва. Навчалися та викладали в ньому поляки. З часом інститут був переведений у м. Лодзь, а в 1861 р. – в Нову Александрію [89, с. 160–162].

У 1840 р. в Могильовській губернії створено вищу двох розрядну Гори-Горецьку сільськогосподарську школу. Вона мала у своїй власності кінний завод, племінне стадо, механічний завод та ін. Нижче відділення школи випускало прикажчиків та наглядачів поміщицьких помість, а вище (з 1848 р. – інститут) – агрономів та управляючих великими господарствами – фахівців широкого профілю, які здатні були працювати в різноманітних галузях сільського господарства. Цей інститут був організований за зразком Теєрівської Меглінської академії, що дозволило досягнути високого рівня підготовки та виховати таких видатних агрономів як І.О. Стебут та О.В. Советов.

О.В. Советов став одним з перших агрономів, який отримав вищу сільськогосподарську освіту в межах Росії і який зосередився у своїй науковій та педагогічній діяльності саме на проблемах сільського господарства Російської імперії та вищій сільськогосподарській освіті.

Класик агрономічної науки І.О. Стебут проявив себе як видатний педагог, який здійснив значний внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців сільського господарства. Запровадив власну педагогічну систему, яка поєднувала лекційні форми викладання з організацією семінарів-співбесід, лабораторних робіт та працею в полі, що спонукало студентів до самостійної наукової роботи. Такі форми навчальних занять добре відомі в сучасній організації навчального процесу, але в той час вони були порівняно новими і сприяли всебічному розвитку студентів, вихованню творчого мислення та навичок самостійної роботи.

На основі результатів дослідження з'ясовано, що в другій половині XIX – на початку XX ст. вагомий внесок у становлення наукових основ щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи здійснили вищі сільськогосподарські заклади. У результаті дослідження виявлено, що у цей же період розвинулася суспільна агрономія, яка потребувала раціональних заходів щодо ведення сільського господарства, а отже і високоосвічених фахівців-аграріїв. Діяльність яких спрямовувалася, перш за все, на популяризацію сільськогосподарських знань (запровадження профільних курсів для агрономів та сільських господарів, організація екскурсій, видавництво профільної літератури тощо) [93, с. 203].

В умовах сьогодення актуальним залишається вивчення історичного досвіду щодо форм організації суспільної агрономії. Адже дане питання є надзвичайно важливим для інтенсифікації сільського господарства і сьогодні, оскільки сприяє його розвитку.

Піднесення суспільної агрономії на початку XX ст. обумовлено суспільно-науковою і соціально-економічною діяльністю, тому студенти-агрономи стали більше цікавитися цим питанням. Серед різних студентських організацій Московського сільськогосподарського інституту (Петровської академії) одним з перших та найбільш популярних був гурток суспільної агрономії. Статути перших гуртків були затверджені радою інституту у 1907 р. Серед яких одним із перших розпочав свою роботу гурток суспільної агрономії, який ставив собі за мету:

1. Розвиток суспільного життя серед його членів, оскільки спілкування сприятливо впливало на даний напрям.

2. Організація виступів з доповідями, які формували суспільно-агрономічну думку. Систематизуючи характер тем, які розглядалися на Правлінні гурта, їх можна об'єднати у наступні цикли:

- I. Цикл загальних питань. Доповіді з питань широкого і загального значення, за які проголосували загальні річні збори, обрані Правлінням.

- II. Цикл техніко-агрономічних питань. Доповіді агрономів, представників дослідних ділянок, які могли поділитися результатами і висновками своєї роботи.

III. Цикл земської практики повинен висвітлювати питання земської практики, її види, роль студентів, як практикантів, значення для студентів.

IV. Цикл методики позашкільного поширення сільськогосподарських знань. Ознайомлення членів гуртка з методами популярних читань серед суспільства, з методами підходу до студентської аудиторії, побудова бесід і читань з різних питань.

3. Проведення літньої практики, яка надала б можливість поставити і вирішити низку питань.

4. Користування бібліотекою, яка допомагала б членам гуртка вирішувати агрономічні та суспільно-економічні питання.

5. Створення музею популярної літератури, користуючись яким учасники могли б розібратися у відповідній літературі.

6. Дослідження історії школи, життя студентів, їх думок, інтересів за 50 років існування академії [94, с. 104].

У квітні 1914 року гуртком суспільної агрономії спільно з іншими студентськими організаціями інституту було проведено анкетування. Анкета мала за мету з'ясувати облік студента-петрівця з академічного і суспільного боку. Останні роки внесли деякі зміни в академічне життя. Навчання розділялося на вивчення загальних предметів і на роботу в секціях, введено реорганізацію останніх. Крім того, академічне життя побудоване на визначених підвалинах: екзамени, лекції, практичні заняття і, нарешті, диплом, потребувало перегляду і змін, викликаних новими умовами часу. Велике значення в цьому питанні мали відіграти думки студентів, які не могли в той момент організувати академічне життя так, як їм хотілося б, але висловлене ними бачення встановлювало б визначений напрям. Суспільне життя студентів також потребувало обрання курсу, який складався з гуртків і організацій, але змінювалися умови, які їх викликали, психологія учасників, форми [94, с. 104].

Анкета, складалася з п'яти розділів: 1) соціальне угруповування студентства; 2) мета вступу до інституту; 3) академічне життя; 4) суспільне життя; 5) літня практика.

Отже, анкета давала можливість охарактеризувати студента та з'ясувати наскільки інститут може задовольнити його наукові прагнення.

Характеризуючи діяльність гуртка суспільної агрономії, відмітимо, що значна увага акцентувалася на популяризації агрономічних знань. Так, у 1915 р. члени гуртка суспільної агрономії заслухали цикл доповідей з питань методики позашкільної популяризації сільськогосподарських знань. Збірник з даних питань планувалося видати під назвою «Материалы по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний».

Що стосувалося діяльності комісій гуртка, то слід відмітити роботу музейно-біографічної і по вивченню наочних посібників з сільського господарства. Вони організували першу виставку популярної сільськогосподарської літератури і плакатів, після чого вирішили такі виставки проводити систематично. У 1916 р. теж планувалося організувати виставку. Доречно відмітити також роботу лекторської групи, яка проводила читання в лазаретах і розробляла питання методики популярних бесід з сільського господарства.

Комісія з організації земської практики здійснювала наступні зміни в своїх правилах: 1) відмінені попередні внески; 2) процентні відрахування постановили брати наперед при отриманні практики за один місяць в розмірі 2% з винагороди до 50 крб. і 3% при більшій сумі; 3) для отримання відповідальних місць для практики на розгляд комісії потрібно представити рекомендацію від осіб або установ, які ознайомлені з роботою практиканта.

Комісія з прийому в Інститут екскурсій з метою кращого обслуговування відвідувачів використовувала матеріальну допомогу від Ради Інституту. Вирішили оплачувати працю постійного секретаря і керівників. Екскурсії приймалися на наступних підставах: екскурсії можуть проводитися з 15 квітня по 15 вересня і з 15 грудня по 15 січня. Про відвідування інституту необхідно попередити комісію за 3 дні, вказавши мету екскурсії і кількість учасників. Пояснення надаються групам по 30 осіб. У зв'язку з організацією цієї справи планувалося скласти детальний путівник по інституту і покажчик з описом

найбільш цікавих колекцій музеїв. Гурток суспільної агрономії спільно з Товариством взаємодопомоги російських агрономів планував видати ювілейного збірника до п'ятдесятиріччя агрономічної школи в Петровсько-Розумовському, оскільки мав значний матеріал, який складався з 25 статей, спогадів і багато чисельних фотографій, але публікацію збірника відклали з метою накопичення нових матеріалів.

Таким чином, узагальнюючи вище зазначене варто зосередити увагу на тому що, гурток суспільної агрономії при кращому аграрному виші того часу – Московському сільськогосподарському інституті, став осередком популяризації знань серед студентів – майбутніх фахівців своєї справи.

Становлення та розвиток сільського господарства безпосередньо залежить від способів його забезпечення. Щодо агрономічної діяльності в певній місцевості, особливо, що стосувалося технічного забезпечення, то воно потребувало перевірки шляхом дослідів. Агрономічними заходами спрямованими на покращення сільського господарства займалася суспільна агрономія, на початковому етапі зародження якої на перший план висувалася популяризація сільськогосподарських знань.

Шляхи популяризації агрономічних знань можна поділити на дві групи: по-перше, серед підростаючого покоління і по-друге, серед дорослого господарюючого населення.

У першому випадку популяризація наукових знань могла бути досягнута через включення сільськогосподарських предметів в програму загальної народної школи і створення спеціальних агрономічних шкіл. Однак, як виявилось згодом, обидва шляхи виявилися неідеальними у досягненні мети щодо підвищення продуктивності сільського господарства. Адже загальна народна школа не могла надати багато годин для вивчення предметів агрономічного профілю серед широкої програми і короткого курсу. Випускники сільськогосподарських шкіл не залишалися господарювати в селі, так як після закінчення навчання, влаштовувалися працювати на вигідних умовах у поміщиків.

Інший шлях – популяризація сільськогосподарських знань серед населення – був ближче до досягнення мети. Реалізація його відбувалася через бесіди, читання, лекції, поради, а також на практиці, тобто встановленням ділянок для демонстрації того чи іншого сільськогосподарського прийому. У цій роботі суспільний агроном являвся учителем сільського господарства [95, с. 158].

На цю роботу часто цілеспрямовано погоджувалися люди з народним світосприйняттям. Вони орієнтувались переважно на селян, а не великих землевласників, прагнули не лише займатися популяризацією агрономічних знань, але й прививати селянам кооперативні ідеї, організувати купівлю сільськогосподарського інвентарю, насіння тощо на кооперативній основі.

З'ясовуючи шляхи впливу на селян, слід виділити чотири категорії факторів, які можуть вплинути на розум селян:

- 1) перш за все слово агронома;
- 2) слова сусідів-селян на теми агрономічної популяризації;
- 3) приклади сусіда, який втілює поради агронома;
- 4) досвід перевірки пропагованого заходу в своєму господарстві.

Форми усної пропаганди, які практикувалися агрономами, звичайно враховували поставлені вище завдання і намагалися вирішити їх, розроблюючи для кожного завдання відповідну методику. Найбільш екстенсивною формою агрономічного впливу були летючі бесіди на сільських селянських зібраннях і епізодичних лекціях. Ця форма популяризації характеризується масовістю, яка охоплює велику кількість об'єктів впливу і тому повинна поширюватися на широкі верстви населення.

Необхідно детально розробити мережу лекційних пунктів з тим розрахунком, щоб все населення району могло побувати на них, без великих подорожей, необхідно розробити календар лекцій так, щоб дні та години бесід були б найбільш зручні для місцевого населення і, нарешті, необхідно афішувати намічені лекції і бесіди для залучення більшої кількості слухачів.

Лекції як за своєю тематикою, так і по змісту повинні бути узгоджені з усіма іншими суспільно-агрономічними заходами. Лекції про удосконалені

сільськогосподарські машини повинні підтримуватися роботою прокатних пунктів, виставками і демонстраціями машин, а також роботою сільськогосподарського складу.

На першому етапі в цій діяльності суспільному агроному відводилась генеруюча роль. Однак з'ясувалося, що пропаганда сільськогосподарських знань не може мати успіху, якщо не буде супроводжуватися низкою заходів, які полегшуватимуть дрібному землевласнику застосування покращених прийомів в його господарстві. Умови, в яких знаходиться дрібне господарство такі, що в більшості випадків господар не може змінити прийомів свого господарства, хоч розуміє їх недоліки і знайомий з способами їх усунення.

По мірі поширення таких поглядів в суспільних організаціях, суспільний агроном поступово з учителя сільського господарства перетворювався в організатора і керівника заходів, направлених на покращення сільського господарства, – учительство втратило своє перше місце і стало лише однією із складових частин в його роботі.

Розуміючи необхідність змін, суспільні установи, головним чином органи управління земства приступили до вживання заходів та їх організації за свій рахунок і ризик без всякої участі в роботі й відповідальності самого населення; земства облаштовували сільськогосподарські склади, майстерні, злучні пункти, демонстративні ділянки, маслобійні заводи, організовували кредит. Усі ці установи були земські, в кращих випадках земство лише вислуховувало поради населення, але розпорядження всіма цими установами залишалося в його руках. Земство стало на такий шлях, по-перше, тому що він був використаний в більш давніх галузях земської роботи (медицині, шкільній справі) і, по-друге, тому що в селі було ще мало ініціативи, мало самодіяльності і нарешті запити на агрономічну допомогу проявлялись ще слабо.

Необхідно було розширювати всі заходи, а між іншим, земства не мали на це коштів. Перш за все, це відчувалося в області кредиту. Покращення господарства потребувало засобів, які виділяли господарі, якщо не безповоротно, то хоча б в кредит, причому повернення цих коштів забезпечувалося

продуктивним їх застосуванням. Земство відкрило б кредит із своїх оборотних коштів, але тепер цих коштів не вистачало (земства переживали фінансову кризу) і крім того земські установи не мали можливості перевірити призначення ссудів. Суспільному агроному необхідно було забезпечувати засоби з інших джерел, наприклад, організовуючи ссудо-зберігальні та кредитні товариства, відроджуючи кредитну кооперацію серед дрібних землевласників.

Інший приклад, коли земство влаштовувало сортувальні пункти в 2 – 3 місцевих повітах, які обслуговували господарів в більш віддалених від центру місцевих повітах. Коли населення зрозуміло важливість сортування насіння, то земство уже не змогло забезпечити сортувальними машинами, для цього у нього не вистачало засобів. У цьому випадку допомагала самодіяльність населення, але для цього необхідно, щоб господарі об'єднувалися.

Таким чином, перед суспільним агрономом постала нова задача – організація селянства, пропаганда кооперативних принципів, допомога населенню зорганізуватися в кооперативні установи і налагодити їх роботу. З кожним роком успіхи сільськогосподарської кооперації, як в кількісному, так і якісному відношенні покращувалися. Як показав досвід, успіх кооперації – це вірний спосіб досягнення кінцевої мети суспільної агрономії – покращення селянського господарства та підвищення його продуктивності.

Підводячи підсумки, слід констатувати, що серед агрономічних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства на початковому етапі зародження суспільної агрономії на перше місце висувалася популяризація сільськогосподарських знань. Однак цим діяльність суспільних агрономів не обмежилася, адже вони змушені були організувати кооперативні установи, показові ділянки, облаштовували сільськогосподарські склади, майстерні, злучні пункти, організовували залучення коштів із різних джерел фінансування. Увесь цей комплекс заходів був спрямований на підвищення якості ведення сільського господарства, що згодом приніс свій позитивний результат.

Одним із дієвих чинників максимально швидкого запровадження новітніх галузевих здобутків вітчизняних вчених кінця XIX – першої чверті XX століття

була публікація наукових результатів на сторінках науково-популярних видань та популяризація серед населення. Діячі суспільної агрономії з метою розвитку сільськогосподарської дослідної справи здійснювали забезпечення відповідної популяризації сільськогосподарських знань, науковості шкільної та позашкільної освіти.

Питанням популяризації сільськогосподарських знань займалося багато вчених. Так, Г. А. Іванов в статті «Техника ведения агрономических бесед и чтений» [96] наголошує на необхідності створенні спеціальних лекторів, так як агроном не завжди може бути хорошим викладачем. Щодо наукової літератури про становище популяризації сільськогосподарських знань в Росії доцільно відмітити книги С.Л. Маслова «К вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний внешкольным путем» [97], а також В.В. Морачевського «Агрономическая помощь в России» [98].

Надзвичайна важливість методів агрономічної пропаганди змушує зупинитися на формах організації цього виду агрономічної діяльності. Форми усної популяризації, які практикувалися агрономами, зазвичай враховували поставлені завдання і намагалися вирішити їх, розробляючи для кожного завдання відповідну методику. Найбільш екстенсивною формою агрономічного впливу являлися бесіди на сільському селянському зібранні та епізодичні лекції. Ця форма популяризації була найбільш масовою, яка охоплювала найбільшу кількість об'єктів впливу, і тому справляла найбільший вплив на широкі верстви населення [1, с. 69].

Однак для того, щоб бесіди і лекції набули масового характеру, необхідно, щоб вони дійсно охопили в сфері свого впливу широкі верстви населення і не мали характер поодиноких випадкових виступів. Для цього необхідно було детально розробити мережу лекційних пунктів з тим розрахунком, щоб все населення району могло побувати на них, не здійснюючи великі подорожі, розробити календар лекції так, щоб години бесід були найбільш зручні для місцевого населення і, нарешті, необхідно афішувати заплановані лекції і бесіди для залучення більшої кількості слухачів.

Самі лекції за своєю тематикою та структурою повинні бути узгоджені з усіма іншими суспільно-агрономічними заходами. Лекції про удосконалення сільськогосподарських машин повинні підкріплюватися роботою прокатних пунктів, виставок, демонстраціями машин в роботі і сільськогосподарського складу [99, с. 5].

Лекції по молочного господарству повинні бути пов'язані з організацією злучних пунктів, дослідним годуванням, виставками скоту й організацією молочних кооперативів.

Проведена таким чином серія лекцій і бесід могла дійсно значно вплинути на масову свідомість селянства. Однак необхідно відмітити, що цей вплив по самій природі завжди буде поверхневим і являтися не більш як підготовкою підгрунтя для інших більш інтенсивних прийомів агрономічної популяризації.

Лекційна робота повинна вестись з достатньою систематичністю і бути повторною. Уперше прочитане в селянській аудиторії слово агронома зустрічає у більшості випадків повне несприйняття, і необхідно багаторазове повторення, щоб популяризація сільськогосподарських знань була сприйнята селянами.

Доцільно зазначити, що для найбільш зацікавлених селян актуальна організація сільськогосподарських курсів, які стають міцним знаряддям агрономічної роботи. Найбільш елементарною формою є серія звичайних лекцій, прочитаних протягом декількох днів одна за іншою різними лекторами. Ця серія лекцій розраховується на невизначену аудиторію слухачів «всіх бажаючих» і хоч, безперечно дає більш знань, ніж окремі лекції, але тим паче повинна бути названа швидше систематичними читаннями, а не курсами.

Відмінністю курсів являється постійність аудиторії, користування не лише лекціями, але й методом практичних занять і деякі індивідуальні викладання. Курси відрізняються за своїм складом, тривалістю і слухачами. До загальних сільськогосподарських курсів можна віднести елементарну енциклопедію сільського господарства, і спеціальні курси з окремих галузей сільського господарства, курси п'ятиденні, двотижневі, місячні в залежності від об'єму викладеного матеріалу і деталізації, нарешті курси для селян, для рахівників

кооперативних товариств, для народних учителів. Останні мали надзвичайно важливе значення, адже надавши вчителям необхідні агрономічні знання, суспільна агрономія отримувала в справі розвитку агрономічних знань досить сильного союзника.

Кожен вид курсів має свої особливості, як в завданні, так і в організації, які добре висвітлені в спеціальній науковій літературі. Необхідно з особливою увагою ставитися до підбору слухачів селянських курсів, прагнучи в майбутньому отримати кваліфікованих працівників сільського господарства.

Одні агрономічні працівники вважають, що бажання прослухати курс уже само собою являється показником розвитку та інтелігентності селянина, і тому планують вводити будь-які обмеження тільки в тому випадку, коли кількість бажаючих значно перевищує запропоновану кількість місць.

Інші – навпаки розцінюють подібний спосіб автоматичного підбору аудиторії курсів надто випадковим, але таким, який не може гарантувати соціальний ефект самих курсів, і пропонують ідею рекрутизації курсів місцевими агрономами на їх розсуд або шляхом відрядження слухачів місцевими кооперативами.

Педагогічні мотиви, зі свого боку, висувають потреби однорідності аудиторії, так, як надзвичайно важко проводити заняття зі слухачами низького рівня освіченості. З вище зазначених причин, необхідно спочатку здійснити попередню бесіду, на основі якої може бути проведений відбір слухачів. Відомі також спроби попередньої підготовки малопідготовлених слухачів через групові заняття чи роздачу брошур. Загальна кількість слухачів визначалася можливістю організувати для кожного із них практичне заняття. Практика визначає оптимальну кількість 30-50 людей [1, с. 73].

Розробка програм курсів потребувала значного уміння і педагогічної підготовки. Зазвичай загальні селянські курси бувають надто багатопредметні і надзвичайно перевантажені наповнюваністю. Педагогічно малодосвідчені агрономи досить часто намагаються в місячні селянські курси включити мало не всю чотирирічну програму Петровської академії.

Варто відмітити, що не відкидаючи загальних сільськогосподарських курсів, вважаємо, що з точки зору соціальної рентабельності, спеціальні курси мають більше переваг.

Самі курси застосовуючись до конкретного типу мислення селянина, повинні бути побудовані практично, тобто крім викладення загальних ідей, які привчають селянську аудиторію до логічного мислення, вони повинні давати слухачам низку відомостей і порад, які кожен слухач, повернувшись додому, зміг би застосувати в своєму господарстві [1, с. 74].

Викладення повинно бути побудоване на місцевому матеріалі, тобто лектори курсів в своїх доказах, прикладах, ілюстраціях і положеннях повинні по можливості користуватися фактами місцевої дійсності.

Однак зловживати цим також не варто, тому що повідомлення деяких фактів, наприклад закордонного життя, як сільськогосподарської, так і кооперативної, надають фактам більшу зайнятість і розширюють розумовий горизонт слухачів [100, с. 6].

Слід відмітити, що програми окремих лекторів повинні бути узгоджені між собою, щоб не було повторів і пропусків. Необхідною складовою курсів являються практичні роботи, однак ми повинні відразу відзначити, що ці роботи зовсім не повинні ставити своєю задачею навчити щось робити, сформувати які-небудь професійні навички. Їх мета – посилити сприйняття, адже будь-яке сприйняття дії можливо двома шляхами: шляхом мислячого уявлення про цю дію, викликаного розповіддю лектора, або фактичним виконанням цієї дії. Остання форма сприйняття значно яскравіша і тому більш підходяща для конкретної мислячої аудиторії.

Переходячи до організації лекторського персоналу, варто відмітити, що незважаючи на великі переваги покластися при формуванні педагогічного персоналу, головним чином, на місцевого агронома, як на людину, яка найбільше освідомлена з місцевими умовами, – доводиться значну частину лекцій доручити особам з боку. Немісцеві фахівці, наприклад, агрономи сусідніх ділянок, надають курсам надзвичайності, святковості і цим значно освіжають враження слухачів.

Внутрішня організація курсів розроблена мало. На думку педагогів, заняття на курсах повинні продовжуватися не більше 6 годин, а решта часу залишатися для читання посібників, індивідуальних роздумів про прочитане і спілкуванню слухачів між собою.

Тільки за таких умов сприйняття викладеного можливо здійснити раціонально, не перевантажуючи свідомість і належним чином засвоюючи сприйняте. Частина відпочинку може бути використана для загальнокультурного розвитку слухачів, влаштування концерту, літературного читання, екскурсії в місцеву церкву або помістя, якщо вони мають історичну чи художню цінність. Ця форма організації відпочинку часто приносить слухачам не менше користі для їх розвитку, ніж самі лекції. Після закінченню курсів повинен бути здійснений облік засвоєних знань, свого роду іспит. Багато вважає його зайвим і навіть шкідливим, так як слухач, вимагає посвідчення чи диплома і отримавши його, прагне знайти собі місце [99, с. 74].

Подібна втеча із селянського господарства осіб, які отримали освіту, є головним ворогом курсової справи, особливо для курсів спеціальних і довготривалих, тобто дійсно таких, що дають професійну підготовку.

Особлива задача курсів – створення серед населення передовиків сільськогосподарського прогресу – при цьому руйнується, і суспільній агрономії доводиться боротися з цим явищем особливо детальним підбором слухачів при їх зарахуванні на курси.

Особливо важливим являється питання не стільки про перевірку знань, отриманих на курсах, скільки про їх закріплення, так як часто матеріали лекцій і занять, поверхово засвоєні, надзвичайно швидко забуваються при поверненні в звичайні умови селянського життя.

Засвоєння знань намагалися посилити шляхом роздачі слухачам, які закінчили курси конспектів лекцій і невеликих брошур по даних питаннях, але безперечно, що головною формою закріплення знань була підтримка постійного зв'язку агрономічної організації з особами, які пройшли курси, відвідування при

роз'їздах їх господарств, залучення їх до активної кооперативної роботи, відправка їм сільськогосподарських журналів.

По відношенню до них бажана також індивідуальна консультація, особливо при спробах з їхнього боку здійснити в своєму господарстві те, що популяризує суспільна агрономія.

Індивідуальна консультація окремих господарів по їх власним запитам характерна уже для більш зрілому періоду агрономічної роботи, коли не агроном йде до населення, прагнучи завоювати його довіру, а саме населення по власній ініціативі звертається до агронома за допомогою.

Агрономи Бельгії і деяких інших європейських країн, зі старою агрономічною організацією, саме цій формі роботи приділяють найбільше уваги [1, с. 75].

Зазвичай ця робота носить стаціонарний характер. У себе в спеціально оснащеному кабінеті в назначені дні і години або в іншому місці своєї ділянки, наприклад, в приміщенні місцевого кооперативу агроном чекає відвідувачів. Селяни приходять до нього, чекаючи чергу, прагнучи отримати пораду і вказівки по особистим питанням свого господарства.

Також мають місце письмові консультації. У цей період агрономічної роботи попит на агрономічну консультацію буває настільки великим і вона настільки високо цінується населенням, що створюється підґрунтя для вільно-практичних суспільних агрономів, існування яких відмічається де-не-де на Заході. Таким чином, крім перерахованих форм усної популяризації до них з натяжкою можна віднести місцеві сільськогосподарські наради та з'їзди.

Звертаючись до місцевих кооперативних діячів і членів дрібно-районних сільськогосподарських товариств, ставлячи перед ними питання місцевого сільськогосподарського життя, закликаючи їх до роздумів над ними, суспільна агрономія тим самим створює місцеву суспільну сільськогосподарську думку і залучає населення до суспільного життя. Агрономічне слово популяризується на місцевих селянських сільськогосподарських нарадах, на загальних зборах місцевих кооперативів, на економічних радах демократичного земства [101, с. 17].

Таким чином, для популяризації сільськогосподарських знань необхідні численні кадри добре підготовлених лекторів, і хоча на той час агрономічних кадрів було не так уже й мало, але нестача досвідчених викладачів по сільському господарству все ж таки відчувалася. Для підготовки таких викладачів, які б ознайомилися з методами і програмами популяризації сільськогосподарського знання, необхідно було улаштувати відповідні курси.

Популяризація сільськогосподарських знань була спрямована на популяризацію різних напрямів сільськогосподарської науки; видання галузевої літератури та проведення лекцій. Крім того, до організації популяризації сільськогосподарських наукових знань залучались учителі, що сприяло кращому поширенню агрономічних знань серед населення.

Таким чином, у першому десятилітті ХХ століття відбувся перехід повітового типу агрономії в дільничну. Згідно з цією інтенсифікацією суспільно-агрономічної роботи змінився сам устрій суспільної агрономії – значно збільшилося роботи на одиницю площі, зросла кількість агрономічного персоналу і сума витрачених засобів, відбулася диференціація роботи.

При повітій організації агроном обслуговував територію всього повіту, при введенні дільничної агрономії повіт ділився на декілька невеликих ділянок (2-3 волості), на невеликій площі сили агронома використовувалися досить інтенсивно.

Інтенсифікація роботи значно видозмінювала її характер. Робота повітової агрономії не складна – два-три пункти програми, зазвичай зрозумілі та розроблені.

Для дільничного агронома програма збільшувалася у об'ємі, тим самим втрачала загальність. Дільничний агроном працюючи з конкретними господарствами, вперше маючи справу з окремими господарським організмом з усією його конкретністю, вперше не тільки міг, але і повинен був стати на приватно господарську точку зору.

Став оцінювати чисту і валову дохідність тієї чи іншої культури, її значення в загальному організаційному плані господарства, почав задумуватись над

питанням економізації і використанні праці людей і скоту, над упорядкуванням грошового господарства, вперше уважно розглянув організаційний план селянського господарства і став роздумувати про його корінну реорганізацію.

Серед напрямів освітньо-популяризаційної діяльності слід виділити установи сільськогосподарських навчальних закладів та інших «практичних установ» із сільського господарства; введення в практику нових культурних рослин і порід скоту; сприяння розвитку різних галузей сільського господарства; допомога в придбанні закордонних машин, насіння, рослин; сприяння видавничої діяльності; вивчення регіональних особливостей, організація аграрних виставок.

Визначальні для даного підрозділу результати дослідження дають підстави вважати, що першорядне значення для суспільної агрономії мала вища сільськогосподарська освіта, як невід'ємна частина сільськогосподарського розвитку країни, а особливо її економічного добробуту. Оскільки агрономічна наука своїм завданням ставить вивчення сільськогосподарських явищ в повному обсязі, то вона відводить значне місце вивченню його технічних і економічних умов. Тому вища сільського господарська освіта відіграє важливу роль у розвитку науки, впливає на рівень аграрної культури й поширення нових методів у сільськогосподарському виробництві. Протягом ХІХ ст. формувалася єдина розгалужена багаторівнева система професійної освіти, яка регулювалася законодавчо. Однак закладів вищої освіти для підготовки фахівців сільського господарства було недостатньо.

Висновки до розділу 2

Результати дослідження доводять, що суспільна агрономія, що виникла в країні в 1883 р. у Пермській губернії для боротьби зі шкідниками, а формалізований державний відлік у роботі завдяки Закону розпочала з 1886 р. після запровадження посад губернських урядових агрономів. Взаємодоповнюючись і розвиваючись, суспільна агрономія дозволила сільськогосподарській дослідній справі, що на початковому етапі здебільшого вирішувала специфічні проблемні завдання, в першу чергу, для потреб великих господарств із родючими ґрунтами півдня, згодом включити до сфери впливів північні райони країни і, головне, – для потреб селянських господарств у питаннях обробітку ґрунту та сівозмін. Це дало можливість сформуватись аграрному діячеві, який, здобувши фахову підготовку в освітньому закладі, закріпивши її у провідних науково-освітніх центрах Європи та власної країни, всіяко сприяв тому, щоб галузеве дослідництво розвивалося спочатку спільно в системі освітньої підготовки, а потім окремо як складова природознавства.

Історична ретроспектива, на основі дисертаційного дослідження доводить, що будь-яка справа має право на існування, якщо вона регулюється законодавчо та стимулюється державою. Прикладом є поява в другій половині XIX ст. в 33 губерніях Європейської Росії (включаючи українські землі) земств. Саме останні, насамперед, взяли на себе відповідальність підтримувати приватну ініціативу щодо формалізації галузевого дослідництва та сприяли «онаучуванню» 85 % неграмотного селянства відповідно агрономічній допомозі. Як наслідок, місцева громада (те що сьогодні в Україні передбачає децентралізація) приймала рішення щодо організації більшості культурно-просвітницьких та спеціалізованих інституцій: інститути, школи, училища, які готували фахівців, і тоді держава, вбачаючи в цьому зиск, частково або повністю, згідно з поданням земств, компенсувала витрати.

Узагальнюючі результати дослідження переконують, що протягом XIX ст. формувалася єдина розгалужена багаторівнева система професійної освіти, яка регулювалася законодавчо. Міністерство засновувало низку закладів вищого типу

для підготовки фахівців сільського господарства, проте чисельність їх все одно була недостатня, а організація цього процесу ще недосконала. З'ясовано, що в Російській імперії систематичні заходи щодо створення спеціальних сільськогосподарських навчальних закладів почали впроваджуватися з часу заснування Міністерства державного майна (1838 р.).

РОЗДІЛ 3

Форми організації агрономічної діяльності

3.1. Суспільна агрономія та кооперація

У другій половині 80-х років XIX століття, коли сільськогосподарська криза визначилася остаточно, почався стрімкий розвиток сільськогосподарської кооперації. Цей зв'язок з сільськогосподарською кризою не випадковий, а абсолютно природний. Західноєвропейське селянство відмовилося від натурального господарства ще задовго до настання сільськогосподарської кризи, яка охопила останню чверть XIX століття під впливом заатлантичної конкуренції. Втягнуте в сферу грошово-мінного обороту, селянське господарство ввійшло в протистояння і з світовими ринковими кон'юктурами. Усі значні коливання цін на сільськогосподарські продукти стали помітно відображатися і на селянському бюджеті, а епоха тривалого зниження цін на хліб набула негативного значення. Знайти вихід із критичного становища можна було тільки шляхом цілеспрямованого пристосування усієї організації господарства до змінених умов. Пристосуватися можна було лише як усе західноєвропейське землеробство, тобто шляхом скорочення площі пару, більш інтенсивної обробки, посиленого використання мінеральних добрив, розвитку травосіяння, розширення і покращення тваринництва тощо. І західноєвропейське селянство, бажаючи себе зберегти, дійсно обрало цей шлях. Але успішний рух новим шляхом був неможливий без надходження капіталу та знань. Різноманітні види уже вироблених до того часу товариських організацій ставили за мету забезпечення цього надходження, то й посилення уваги до цих організацій, а пізніше і швидке їх поширення, представляються явищем загалом досить природнім [102, с. 518].

Серед головних чинників, що забезпечують подальший розвиток провідного сектору економіки України – сільського господарства, виключне значення має рівень організації його наукового забезпечення. Сьогодні, коли держава

продовжує пошук оптимізації усіх складових на шляху до євроінтеграційних процесів, як ніколи потрібен досвід кращого з минулого. Особливо актуальним в цьому зв'язку є проблема організації наукового забезпечення ведення агропромислового виробництва як до революційних подій 1917 року, так і в роки нової економічної політики (НЕП), що припали на 20-ті роки минулого століття. Успіх його запровадження у складні післяреволюційні часи вдалося досягти, в першу чергу, за рахунок генеруючих ідей особистостей, що зуміли використати краще із царської доби для потреб радянської України.

Інститут земської агрономії проіснував майже 40 років, маючи певні наслідки своєї діяльності, які потребують розгляду. Земство, перебуваючи в скрутному фінансовому й організаційному становищі, змушене було скорочувати видатки на агрономію. Щодо методів та програми діяльності в агрономічній роботі, то слід відмітити розрізненість думок, відсутність єдиного певного погляду та спадщини в земській агрономії. У суспільстві земські агрономи не були до певної міри популярні серед населення, їх робота не мала помітних наслідків для селян. Причина цього частково пов'язана з тим, що мета і завдання не були до певної міри продумані, а досить велика частина населення було неосвічене, земельний лад серед населення неналагоджений, економічних та технічних досліджень щодо умов господарювання не здійснено. Разом з тим, певну роль відіграв той факт, що агрономів не вистачало, то земства запрошували некваліфікованих спеціалістів. Слід констатувати, що земство, як професійна організація, не дбали про склад та кваліфікацію фахівців.

Нарешті, робота агронома серед сільського населення вимагала від нього великих ідейних моментів, чого серед більшості агрономів не вистачало.

Так чи інакше, але земства не мали можливості досліджувати економічні та технічні умови народного господарства 40 років тому, не мали чіткої програми й системи впливу на культурно-технічні засоби до підвищення продукції сільського господарства. Це все зумовлено тим, що при скороченні земського бюджету багато земств в агрономії побачили «статтю видатків», яку можна або викинути

зовсім або скоротити до мінімуму. Тому це призвело до фактору ліквідації земської агрономії як принципу.

Необхідно було придивитися до методів впливу агрономії на дрібне селянське господарство, до засобів підвищення сільськогосподарської продукції краю. І разом з тим, змінити методи роботи відповідно державно-політичними та економічними обставинами життя, в яких опинились.

На основі результатів дослідження можна стверджувати, що агроном Д. Піскунов (одна течія суспільної думки) висловлювався цілком проти земської агрономії. Адже, коли агроном допомагає найбільш активній частині населення, то ця частина суспільства і повинна його за свої кошти утримувати, а не все населення. У той час, як прихильник іншої течії – В. Брунст не хотів усю земську агрономію викреслити, але теж висловлювався за те, щоб тимчасово земську агрономію взяла під свою опіку якась організація напів приватного громадського, напів публічного правового характеру, поки земство переживатиме скрутне становище.

Як бачимо, обидві течії суспільної агрономічної думки спираються на кооперацію, як на індустрію, котрій по силі взяти весь «баланс земської агрономії».

Одні вважають, що всі громадські матеріальні починання в агрономії мусить взяти на себе кооперація, а культурно-агітаційна робота – належати земству. Інші вважають, що агрономія лише тоді досягне своїх завдань, коли буде кооперативна. «Нехай добра воля кооперації утворить нову агрономію для добровільного користування нею господарствами кооперативів».

Цілком зрозуміла річ, що кооперація цілком пов'язана з агрономією, одним із завдань якої є організація господарства й підвищення сільськогосподарської культури. Одне питання про те, в якій мірі кооперація може прийняти «баланс агрономічний» від земства, треба вирішувати дуже обережно.

Аналізуючи здобутки, варто відмітити, що в особі кооперативів, поки, що, залишились осередки трудового народу, які здатні до творчої державно-економічної праці. Кооперація повинна розв'язувати державно-економічної

труднощі. Оскільки земство за 40 років існування інституту земської агрономії не справилося з завданнями, які покладено на агрономію, маючи до того ж великі фінансові засоби, то кооперація зі своїми невеликими капіталами, враховуючи, власні й державні кошти і працюючи як при нормальних умовах державно-економічного життя, так і при державній фінансово-економічній розрусі, безумовно не справиться з завданнями кооперативної агрономії. Кооперація в цьому плані може тільки підірвати свої сили. Однак не тільки фінансові міркування, але й спостереження примушують висловитись проти того, що кооперація брала на себе завдання земства в «агрономічному питанні».

Особистий склад агрономічного персоналу, напрямок політичного розвитку держави, система рівноваги громадських та урядових сил, які брали участь в побудові держави, – все говорить про те, що кооперація не збиралась брати на себе виконання завдань і обов'язків держави й земства, як установ публічно-правового змісту. Кооперація повинна берегти той організаційний досвід, який придбала, і не кидатись до справ тільки своїми силами, скрізь постачати творчість духу та рятувати тільки своїми силами державу. В цьому повинно брати участь все населення держави, а не тільки та його частина, яка зосереджена в кооперації, яка вже й так багато зробила в цьому плані, бо в розвитку продуктивних сил повинні бути зацікавлені всі верстви населення. Отже, відстоюючи розвиток творчих сил, які закладені в кооперації, остання не повинна брати від земства агрономію.

Значення кооперативів було підтримано на Катеринославській нараді 1908 року в доповідях В. В. Таланова, А. К. Коля, І. Я. Анненкова. Їх визнає і А. В. Тейтель. І. В. Емельянов, в доповіді на Харківській нараді 1910 року називає організацію кооперативів і сприяння кооперативів основним черговим завданням суспільної агрономії; розвиток сільськогосподарських товариств він визнає можливим лише при безпосередній участі агрономів в їх діяльності [103, с. 25].

Участь кооперації в агрономічній допомозі населення мусить бути тільки в тих формах, як було раніше: організація збуту сільськогосподарських продуктів, постачання для господарства машин, знарядь, насіння та удобрення,

використовуючи для забезпечення осіб агрономів-організаторів кооперативів та техніків фахівців, а також загальна громадсько-економічна та культурно-просвітницька робота.

Таким чином, брати ж на себе всю агрономію, яка за 40 років свого існування ще не визначилася що їй робити, не має певної програми і методів роботи – це для кооперації завдання не вирішене, яке тільки може принести великі збитки та розчарування і в кооперативній агрономії, як то сталося з земською агрономією. А до кооперативної агрономії в майбутньому може й доведеться прийти в тій формі, яка існувала в Італії.

Основними завданнями земської агрономії є допомога усім галузям народного господарства. Тому до I Світової війни, земські агрономи дбали про те, щоб навчити селянство господарювати, щоб розповсюдити сільськогосподарську науку, а також, щоб допомогти селянству гарно продавати продукти свого господарства. Щоб досягнути всіх цих завдань, земські агрономи влаштовували дослідні поля й станції, де розроблювалися різні наукові питання, щодо сільськогосподарських рослин та тварин в природних умовах різної місцевості, а також показові поля, які переводили в селянське господарство здобутки аграрної науки.

Крім того, земські агрономи керували сільськогосподарськими різними курсами для дорослих, де розповідали, як де треба господарювати, щоб одержати найбільші врожаї. Інші лекції агрономів, розкривали найвигідніший збут продуктів селянського господарства через кооперативи, артілі, товариства, всякі суспільні крамниці. У цьому полягала діяльність земської агрономії в мирні часи, коли народне господарство розвивалося. У той час, як після війни та великої економічної кризи немає, перш за все, правильного залізничного руху, немає обміну товарів між різними частинами України, а також і з іншими державами, гроші знецінюються і, нарешті, населення схвильоване частими змінами влади та відсутністю законодавчої бази, а за останній час і свавіллям місцевої адміністрації, не може зосередити свої сили на правильній, систематичній господарській праці, як це було в мирні часи [104, с. 17].

Це все й привело до того безладдя, в якому перебувала країна. Поки селяни не візьмуться за правильну господарську роботу та не будуть постачати свої продукти до міста, знову не налагодиться товарообмін і знову вся країна буде стояти перед можливим голодом. Завдання земської агрономії полягали а наступному. Перш за все, перед агрономами стоїть просвітницька робота. Треба усіма засобами усвідомлювати населення про сучасне економічне становище держави, вживати всіх заходів, щоб як найскоріше налагодити правильну сільськогосподарську роботу селян. Для цього необхідно влаштовувати багато курсів та лекцій з усіх галузей сільського господарства, а також популяризувати сільськогосподарську літературу.

Крім того, маючи на увазі відсутність зараз яких би то не було законів, а зокрема законів земельних, треба поширювати серед населення думку про те, що гуртування – це єдиний порятунок проти безладдя, яке панувало в Україні. Отже, розвиток серед селянства кооперативної ідеї є другим, не менш важливим, завданням земської агрономії в суспільстві.

Кооперація – це та народна сила, що вже зберегла нам основи на яких тепер ґрунтується наша національна, народна ідея і коли вороги хочуть ідею знищити, необхідно знову застосувати кооперацію і в гуртуванні всіх живих сил народу шукати порятунку проти ворожих нападів на національну справу.

Отже, різного роду просвітницька робота – найголовніше завдання земської агрономії. Серед заходів, якими треба здійснювати цю роботу, звернемо увагу на систематичні курси та сільськогосподарські школи для населення. Сільськогосподарські школи для дорослих – цілком новий тип шкіл, і ще не випробуваний в нашій країні, але ми знаємо, що в інших країнах, наприклад, в Німеччині та Італії, ці школи вже дали дуже добрі наслідки.

На нашу думку, ці школи повинні бути рухомими (пересувними), щоб вони могли обслуговувати певний район, наприклад волость, переїжджаючи з одного до іншого села, потім кожна школа повинна займатися якоюсь однією спеціальністю, що найбільше розвинена в даному районі (наприклад, молочарством, садівництвом) і на чолі такої школи треба ставити досвідченого

спеціаліста, бажано з вищою агрономічною освітою або з великим педагогічним досвідом, на наш погляд, потрібно створювати такі самі школи для дорослих і по різних галузях кооперації.

Крім того, земська агрономія повинна звернути увагу і на інші засоби позашкільної освіти: виставки, мандрівні музеї, агрономічні поїзди, – все це треба було влаштувати. Звернемо особливу увагу на те, що всі культурно-просвітні заходи земської агрономії повинні бути пов'язані з загально просвітницькими заходами земства, чого раніше не було. Загально-просвітний елемент є те підґрунтя та основа на якій треба будувати всю агрономічну роботу серед населення. Щодо сучасного напрямку роботи дослідних інституцій земства, то треба визнати, що основним моментом цієї роботи мусять бути питання дрібного селянського господарства [104, с. 18].

На той час ще не було основного земельного закону, але треба визнати, що розроблення, на тих чи інших умовах, великих сільських господарств – питання найближчого часу, і тому на земельних дослідних інституціях покладался важливий обов'язок – розробити основні принципи роботи в дрібних сільських господарствах різних районів України.

Щодо загальних умов роботи земського агронома, то до революції в Україну їхали агрономи з усіх країн, всі вони вважали здатними до того, щоб вчити населення господарювати, навіть тоді, коли вони самі були по своєму походженню цілком чужі нашому народу і не знали його побуту, мови. Тепер усі інтелігентні українці, незалежно від національності, змушені визнавати, що народ, який має таку багату і красиву історію, який в минулому утворив власну могутню культуру, тепер цілком зденаціоналізований внаслідок діяльності російського уряду протягом майже 300 років. Ми повинні також визнати, що дійсна освіта, якої перш за все потребує населення, може прийти до нього лише шляхом національним. Отже, робота в національному українському напрямку є найголовнішим завданням агронома, який має безпосередні стосунки з народом. Сучасний український агроном мусить пам'ятати, що він не тільки спеціаліст з сільського господарства, а й національний український діяч, – отже як найскоріша

дерусифікація та націоналізація земської агрономії є найголовнішим завданням усіх демократичних земств України [104, с. 19].

Своєрідна система суспільної агрономічної допомоги населенню за допомогою сільськогосподарських кооперативів здійснювалася в Галичині. У 1885 р. в Львові виникло товариство землеробських гуртків. За планом воно стало здійснювати мережу таких гуртків через посередництво своїх делегатів, які об'єднували на місцях сільську інтелігенцію і найбільш культурних селян. Уже через 12 років після заснування товариства нараховувалося 1220 гуртків з 60 тисячами членів. Прикладів подібного успіху сільськогосподарської кооперації не багато. Члени гуртків щотижня після обід або ввечері збиралися разом, щоб прочитати отримані журнали або брошури й обмінятися думками. Одна з важливих функцій цих товариств – посередництво з популяризації землеробських машин і знарядь [105, с. 1114.].

Щорічно організовувалися з'їзди делегатів гуртків. Місця з'їздів кожного року змінювалися для того, щоб досягти рівномірного представництва на з'їздах від усіх районів Галичини.

За посередництва агрономів і спеціалістів, які знаходилися в розпорядженні товариства, влаштовувалися, так звані, ревізії селянських господарств, які мали за мету консультацію господарів і екскурсії селян до кращих господарств.

Особливо збільшилося зростання членів гуртків зі створенням при багатьох із них споживчих лавок. У свою чергу закупівельні операції лавок об'єднувалися в особливий торгівельний союз.

Польські гуртки Західної Галичини вважалися міцнішими та більш організованими, ніж гуртки Східної Галичини.

Як це часто спостерігалось в малоземельних районах, в Галичині розвинені кустарні промисли й місцева інтелігенція їх підтримувала. Початок систематичного розвитку кустарних промислів відноситься до 1877 р., коли на першій Галичанській сільськогосподарській виставці було виставлено колосальну кількість різноманітних, часто досить художньо виконаних, килимів і виробів із шкіри, металу, дерева та глини. Тоді за ініціативою депутатів галичанського

сейму була створена постійна «комісія з промислової справи», яка відкрила низку кустарних шкіл, майстерень і товариств з виробництва та збуту кустарних виробів. Установи ці в значній мірі сприяли підняттю добробуту населення в деяких районах країни. Відомо, наприклад, містечко Корчино, яке 15 років тому було досить бідним, а тепер стало заможним селом, котре збувало за кордон за високою ціною тонке корчинське полотно.

Особливо знаменитий килимовий промисел. Галичанські килими не уступають іноді по якості кращим східним виробам. Килимове виробництво, яке занепало, було відроджено відомим поміщиком Федоровичем; на Львівській виставці 1894 року всі захоплювалися чудовими килимами з його майстерні в Окне.

Потрібно відмітити, що в усіх подібних роботах ретельно намагаються зберегти в орнаменті та іншому самобутність місцевого виробництва.

В кустарних виробках із дерева з давнини славилися два особливих стилі: закопанський (польських горців) і гуцульський. З метою культивування гуцульського стилю засновано дві кустарні школи в Станіславові та Коломійі. Вироби коломійської школи витримані в гуцульському стилі, котрий особливо яскраво виступає в виробках братів Скрибляков – простих горців, які робили тарілки, шкатулки, столики.

Відсутність волосної ланки змушувало земство шукати опору на місцях. Дільнична агрономія наблизила агрономічну допомогу до населення, але агроном, роз'їзний характер його роботи, не могли замінити організацію. Вихід земства побачили в кооперації. З іншого боку, уряд гальмувало союзне будівництво в кооперації. Спілкам було дано зелене світло тільки після 1915 р.

Кооперативи шукали різні альтернативні шляхи, активно використовували земські структури для поповнення своєї організації зверху. Тісна взаємодія громадської агрономії і кооперації на початковому етапі розвитку привело до змішання понять. Багато земці почали ставитися до кооперації як до інституту, підсобному земській агрономії. Але кооперацію можна було розглядати як рядове

знаряддя агрономічної допомоги поряд зі складами і злучними пунктами [105, с. 1114].

Відсутність правильного принципового розмежування між завданнями і роботою кооперативів та органів громадського самоврядування не раз призводило до боротьби і конфліктів, особливо в галузі культурно-освітньої і торгово-посередницькій роботі. Захоплення дільничних агрономів кооперативної роботою викликало нерозуміння на земських зборах, лунали голоси, що агрономи займаються не своєю справою. Кооператив – це господарська організація, а земство повинно було займатися створенням умов для господарської діяльності. Земські сільськогосподарські склади, земські каси дрібного кредиту одночасно були і господарськими організаціями, і організаціями, що створюють більш сприятливі умови господарського життя.

У цьому зв'язку А. В. Чайнов писав, що земці та агрономи самі не повинні займатися кооперативною роботою, земство має навчати фахівців, а не підміняти собою кооператорів [1, с. 73]. У реальності земська суспільно-агрономічна і кооперативна робота до початку масового кооперативного союзного будівництва (1915) створили, за словами А. В. Тейтеля, єдиний агрокооперативний процес [107, с. 37].

Тісна взаємодія між суспільною агрономією і кооперацією пояснювалося також причинами організаційно-економічного характеру. Введення більшості агрикультурних заходів вимагало певних витрат капіталу, тому найважливішою передумовою для їх розвитку була організація кредитної кооперації. Організація продуктивного молочного скотарства набувала економічний сенс тільки при супутньому розвитку кооперації з переробки і збуту молочної продукції. Використання в селянських господарствах дорогих сільськогосподарських машин полегшувалося розвитком машинних товариств, прокатних пунктів при сільськогосподарських товариствах.

Тому до громадської агрономії близько стояли кооперативи, безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом, сільськогосподарські товариства різних типів. Згідно зі статутом 1908 р. під терміном

«сільськогосподарські товариства» розумілися кооперативи по спільній переробці сільськогосподарської продукції, спільного збуту і спільній закупівлі. Товариства могли бути загальні і спеціальні – молочні, машинні, меліоративні і т. п. Також земства брали активну участь в розвитку кредитної кооперації, особливо сприяли цьому земські каси дрібного кредиту, що виконували роль союзних кооперативів нижчої ланки.

Московське земство одне з перших в Росії зайнялося організацією агрономічної допомоги. З 1890 р. в губернії працював агроном В.Г.Бажаєв. У Волоколамському повіті з 1892 по 1903 р. працював А. А. Зубрілін – «гордість російської агрономії». Завдяки самовідданій діяльності останнього в повіті широко поширилося правильне травосіяння. До 1910 близько половини громад Волоколамського повіту ввели у себе травопільні сівозміни, 58,1% надільних земель було зайнято посівами трав. При повітовій управі діяв сільськогосподарський склад, зерноочисний та злучний пункт. До 1910 р. в деяких волостях повіту плуг повністю витіснив соху.

У 1910 р. в губернії, і в тому числі у Волоколамському повіті, були прийняті тези про сприяння земства кооперації. З 1910 р. у повіті почала організовуватися дільнична агрономія, з 1911 р. діяти каса дрібного кредиту.

Волоколамська агрономічна нарада прийняла положення, згідно з яким була обов'язкова участь агрономів у кооперативах близьких до сільського господарства – молочних та кредитних, а в інших, які не мали безпосереднього зв'язку (споживних, кустарних і трудових артілях) бажано працювати з метою популяризації сільськогосподарських поліпшень. Найбільша кількість кооперативів у Волоколамському повіті з'явилася саме як наслідок діяльності дільничних агрономів (з 1910 року) і завдяки діяльності повітової каси дрібного кредиту.

Активна кооперативна діяльність була характерна для агрономів Московської губернії. У 1912 році, агрономи організували 123 кооперативи (57,5% всіх кооперативів в губернії). Особливо велика їх роль при організації кредитних кооперативів – 81 з 122, тобто 66,4%, і молочних товариств – 15 з 18

(83,4%). Допомога агрономів полягала в організаційній діяльності (проведенні читань та бесід, консультуванні з рахівництва і звітності, проведенні ревізій). Кооперативна діяльність агрономів не була метою їх роботи, а лише засобом. Агрономи відзначали, що кооперативи підвищували зв'язок агронома з населенням і тим самим поліпшували умови роботи, полегшували проведення агрономічних заходів, збільшували для селян можливість проводити поліпшення в господарстві.

У Калузькій губернії, особливо в Жиздринському повіті великий розвиток отримали сільськогосподарські товариства малого району дії (їх ще називали місцеві або селянські сільськогосподарські товариства). Вони стали виникати після затвердженого в 1898 році нормального статуту таких товариств. За родом своєї діяльності місцеві сільськогосподарські товариства відрізнялися від сільськогосподарських товариств у містах (називалися також дворянськими) існували в Російській імперії з початку ХІХ століття. Згідно нормального статуту місцеві сільськогосподарські товариства мали дозвільний порядок виникнення і права юридичної особи. Мета товариств була сформульована в статуті дуже широко: «сприяти розвитку та вдосконаленню сільського господарства та сільської промисловості». Для досягнення цих цілей місцеве сільськогосподарське товариство могло вести культурно-освітню та господарську діяльність. Вони не були кооперативами, так як мали адміністративне підпорядкування і не були фінансово самостійними. Але на підставі свого статуту місцеві сільськогосподарські товариства виконували кооперативні функції: організовували спільне користування сільськогосподарською технікою, постачання населення сільськогосподарськими «знаряддями, добривами, насінням. Також вони могли виступати ініціаторами створення кооперативів і брати участь у них, що вони активно й робили завдяки сільськогосподарським товариствам. У Жиздринському повіті поширювалися поліпшені знаряддя праці, вводилося травосіяння, ставилися досліди з мінеральними добривами, проводилися читання, організовувалися сільськогосподарські виставки.

Як уже зазначалося, одним із головних завдань суспільної агрономії є: «Організувати місцеве населення в союзи і групи, які, з одного боку шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку, взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення господарських початків».

Якщо успіх агрономічної роботи побудований на самодіяльності самого населення, то кооперація – це перш за все самодіяльність в найбільш організованих формах.

Кооперативи являють собою такі центри соціальних зв'язків, впливаючи на які, ми впливаємо на широкі маси населення. Підкріплюючи агрономічну популяризацію кооперативними осередками, які групують навколо себе всі найбільш діяльні і свідомі верстви населення, посилюємо пропаганду всім авторитетом кооперативної самодіяльності.

Оскільки популяризація торкнеться свідомих кооперативних кіл, оскільки вони оточать її свідому підтримку словом, особистим прикладом і матеріальним сприянням кооперативного авторитета, агрономічний вплив набуває масовий характер і абсолютно виключає силу.

Тому кооперативи називають резонатором агрономічної пропаганди. Агрономічні лекції на загальних зборах кооперативів, популяризація сільськогосподарської літератури через кооперативи, організація при них бібліотек, дослідні поля, злучні, зерноочисні прокатні кооперативні пункти, закупка насіння, знаряддя і удобрення, кредит під сільськогосподарські покращення, педагогічне значення кооперативного бракування при сучасному збуті льону, яєць, молока і багато іншого – ось неоціненна допомога, яка надається суспільно агрономічній роботі місцевими кооперативами.

З'ясовано, що без кооперативів суспільний агроном не може мати організаційного зв'язку з усім населенням району і його голос буде самотньо тертися серед тисяч господарств.

Ось причина того, чому майже всюди агрономи, почавши роботу швидко, головну частину своєї уваги переносить на вплив кооперативного руху і керівництво ним.

Це захоплення приймає завжди форму явно вираженої гіпертрофії шкідливою і для справи суспільної агрономії, і для кооперації.

Деякі агрономи, створивши в своєму районі цілу мережу кооперативних установ, часто на цілковито невідготовленому ґрунті, породивши кооперацію без кооперативів, змушені одноосібно керувати кооперативами, майже «керувати» ними.

Інші навпаки абсолютно забувають про свою державну службу і фактично стають діячами кооперативного руху, членами правлінь й інших кооперативних органів, відрізняючись від своїх кооперативних товаришів часто лише джерелами своєї платні.

Обидві крайності носять безсумнівно патологічний характер і зовсім часто при розвитку і поглибленні кооперативного руху приводять до хворобливих зіткнень.

Відсутність правильного принципового розмежування між задачами і роботою кооперативів і органів суспільного самоуправління не раз приводила до тяжкої боротьби і конфліктів особливо в області культурно-просвітницької і торгово-посередницької роботи.

Багато в цих зіткненнях раніше пояснювалось просто недовірою демократичної кооперації до цензового земства і тепер після революції повинно значно згладитися, але інтереси правильного розмежування роботи цих двох демократичних інститутів, як в галузі агрономії, так і в інших галузях місцевої роботи змушують більш детально зупинитися на цьому питанні.

На жаль, це питання майже не висвітлено в кооперативному і сільськогосподарському друці, а приватні його вирішення вражали своєю некомпетентністю.

Так, наприклад, доводилось чути ярих кооператорів, що стверджували, що широкий розвиток кооперативного руху, в кінці-кінців скасує всі державні установи.

Навпаки, ще недавно вважалося, що установи дрібної земської одиниці усунуть необхідність організовувати будь-які кооперативи. Очевидно, що жодна з думок не являлася правильною в сфері господарського життя між державною і роботою кооперативів існував принциповий поділ, який витікав із природи цих установ.

Очевидно, що і при наявності дрібної одиниці самоуправління, і при ідеальному розвитку та зміцненому кооперативному русі публічно-правовий апарат і кооперація будуть продовжувати своє існування. Усе питання в тому, щоб їх робота в економічному напрямі не будувалася за принципом конкуренції, а була б раціонально розмежована на основі сутності кожного із цих установ.

Публічно-правова організація є примусовим об'єднанням усіх жителів у його районі і тому, поставивши своєю метою допомогу їх господарській діяльності, повинно направляти свою роботу так, щоб кожен захід приносив користь не кожному окремо, а всьому населенню, яке входить до цього об'єднання в цілому.

Очевидно, що подібне обслуговування усіх можливо тільки тоді, коли земські органи будуть краще організовувати не саму господарську діяльність, а ті умови, в яких вона здійснюється. У разі покращення умов господарської діяльності, будь-який господар відчує сприятливий вплив державної роботи, пропорційний розмірам його господарської діяльності.

Виходячи з цього принципу земські органи направляють свою роботу на покращення доріг, організацію місцевої торгівлі, створюють суспільну медичну і ветеринарну допомогу, загальнодоступну мережу шкільної, позашкільної, професійної освіти, організовують місцеву пошту, телефони через засоби кас місцевого кредиту, відкривають шляхи до широкого фінансового ринку.

Усі перераховані вище заходи являються необхідними умовами розвитку місцевого народного господарства. Навпаки – діяльність кооперативна, по самій своїй суті, являється об'єднанням деяких сторін самої господарської діяльності.

Дрібне господарство виділяє із свого організаційного плану ті господарські процеси, в яких велика форма господарства має безсумнівні переваги над дрібною, і, об'єднавшись з іншими зацікавленими господарствами, об'єднує їх в кооператив на ступінь цієї великої форми господарства.

Кооператив об'єднує кредит, продаж і закупку, переробляє картоплю, льон, овочі, молоко, смолу та інше; сортує льон, розводить породисту худобу, – інакше кажучи, раціоналізує саму господарську діяльність.

Таким чином, в той час, як завданням земських органів являється створення найкращих умов господарського життя, завданням кооперативу – найкраща організація самої господарської діяльності.

Таке схематичне розділення економічних задач проведено. Перш за все, будь-яке господарське підприємство, а в отому числі й кооператив, являється для усіх інших господарських підприємств одним із умов господарського життя.

Але необхідно пам'ятати, що вони являються умовою самим фактом свого існування і зовсім не ставлять своїм завданням «бути умовою» і не погоджують з цим завданням своєї діяльності.

Навпаки – багато із заходів земських органів: дорожня справа, страхування, сільськогосподарський склад, каса дрібного кредиту, являючись умовою для усіх господарств району діяльності, в то й же час являються і грандіозними господарськими підприємствами.

Однак їх організація направлена не на отримання найбільшого прибутку на вкладений у підприємство капітал, а на те, щоб їх діяльність стала найкращою умовою для приватних господарств, які обслуговуються в цьому районі.

Прибуток проведеного шосе або страхування вимірюється не тими прибутками, які збирають за проїзд або страхових премій, а покращення загального благополуччя краю, яке вимірюється умовами господарської діяльності.

Звідси різниця в природі тих прибутків, які населення отримує, організовуючи господарську діяльність або в кооперативній формі, або в формі державної установи.

При кооперативній формі населення отримує прибутки саме від тих господарських операцій, які об'єднані в кооперативи. Господарські починання публічно правових органів часто приносять значно більші прибутки населенню, але вони створюються не оборотом цінностей у державному підприємстві, а підвищенням прибутковості різних галузей індивідуальних господарств, які виникли в силу умов, створених підприємством.

Так, наприклад, проведене шосе дає населенню прибуток не зборами на заставах, а економією у витратах транспорту. Безсумнівно, що в конкретному житті досить часто земські органи беруть на себе роботу кооперативу, особливо там, де кооперація ще не достатньо розвинулася і навпаки – кооператив ставить мету покращувати загальногосподарські умови.

Якщо кооперативна економічна робота є господарською діяльністю, то сам факт існування кооперативів являється одним із необхідних умов господарської діяльності. Без наявності кооперативів у районі діяльності агронома вся його популяризаційну діяльність зводиться, адже для того, щоб купити знаряддя і насіння, селянин повинен скористатися кредитом, щоб використовувати кормові запаси травосіяння, повинен вести промислове молочне господарство, а останнє небачене поза кооперативними формами.

Тому, держава, яка не бажає зупинити безрезультатно свою популяризаційну діяльність, повинна постаратися створити цю необхідну «умову», повинна популяризувати серед населення кооперативну ідею і організувати необхідну мережу кооперативів.

Тільки при цій умові просвітницька робота агронома знайде твердий ґрунт.

Однак цим не вичерпуються задачі кооперативної роботи агронома. Мережа кооперативів тільки тоді стане найкращою господарською умовою, коли кооперативна робота отримає нормальний напрям.

Тому, оскільки таке нове починання, як кооперація, ще не налагодилося, держава не повинна залишати його і в особі агронома або спеціального інструктора повинна допомагати йому своїми порадами й інструкціями.

До обов'язків держави входить також поставити молоді організації в хороші кредитні умови. Але ні в якому разі, ні держава, ні державні агрономи не повинні вести самої кооперативної роботи; агроном не може і не повинен замінити самого кооператора, члена правління або рахівника. Подібні заміни перетворювали б роботу агронома в діяльність господарську, що суперечить основним завданням його роботи.

Якщо в кооперативі нема членів, які можуть вести рахункову чи організаційну діяльність, то завданням держави являється вивчити їх кооперативній техніці через організацію спеціальних кооперативно-рахівничих курсів або інструктування. Але ні в якому разі держава не повинна ставити на місце кооператора свого агента, тому що це суперечить і кооперативному й суспільно-агрономічному принципу.

Кооперативний рух на українських землях істотно відрізнявся від його організації в Англії та Німеччині. В країнах Заходу кооперація йшла від практики, вона була рухом народних мас і мала на меті насамперед економічні переваги від об'єднання окремих господарств у спілки, товариства, кооперативи. В той же час український кооперативний рух, на який значною мірою впливала інтелігенція, земська діяльність, був значно глибшим і змістовнішим, оскільки поряд з економічною складовою включав у себе ще й соціальні, просвітницькі, етичні моменти. На цю особливість вітчизняної кооперації вказував, зокрема, її провідний теоретик М. І. Туган-Барановський [108, с. 42].

Створення сільськогосподарських, кредитних, споживчих товариств супроводжувалося організацією з боку інтелігенції різноманітних навчальних агрономічних курсів, просвітницьких заходів для селян, проголошення необхідності реалізації ідей взаємодопомоги, справедливості, взаємоповаги у практиці кооперативного руху. У широкому розповсюдженні сільськогосподарських кооперативів в Україні, особливо на Полтавщині, яка була

лідером в Російській імперії за їх кількістю (на 1 січня 1913 р. налічувалося 307 кооперативів) була велика заслуга земств, які надавали їм суттєву фінансову підтримку [109, с. 12–13].

Одним із палких прихильників кооперативного руху, його перших теоретиків і практиків був видатний український учений М. І. Зібер. Він виступив одним із засновників Київського товариства споживачів (1868), а його праця «Споживчі товариства» (1869) започаткувала стійкий науковий інтерес до теорії та історії кооперації, основних принципів її організації та напрямів діяльності. У своєму дослідженні вчений теоретично обґрунтував економічну доцільність і можливість здешевлення товарів для покупців шляхом заміни роздрібного продавця споживчими кооперативами, доводив необхідність вітчизняним товариствам наслідувати принципи організації та діяльності рочдельського товариства, ратував за єдність і узгодженість у справі розвитку кооперативного руху [110, с. 15].

Великі перспективи на розвиток кооперативного руху покладав відомий український економіст Є. Слуцький. Дослідивши об'єктивні передумови виникнення кооперативів, учений сформулював їх сутність і виокремив їх основні типи: споживчі, кредитні, закупівельні товариства, об'єднання виробників, товариства зі збуту різноманітних товарів [111, с. 303–310]. Як і інші представники української економічної думки, Є. Слуцький вважав, що кооперативний рух – явище значно ширше за економічну доцільність і зиск. У кооперативному русі учений найбільше цінував загальнолюдські та суспільні цінності, як-то співпрацю на загальне благо; рівність всіх учасників; солідарність; захист суспільних інтересів, а не лише інтересів окремого кооперативу; можливість професійної підготовки членів кооперативних товариств тощо.

Близьким до визначення Є. Слуцького є характеристика кооперативу, наведена М. Туганом-Барановським, який вважав, що кооперативом є «таке господарське підприємство кількох добровільно об'єднаних осіб, яке має на меті не одержання найбільшого прибутку на вкладений капітал, а збільшення завдяки

спільному веденню господарства трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх витрат на споживчі потреби» [108, с. 94].

Саме це робить кооперативні об'єднання привабливими для широких верств населення. А багатство видів кооперативів (учений виділяє кредитні кооперативи, споживчі товариства, домобудівельні товариства, закупівельні товариства, товариства зі збуту, товариства з переробки, виробничо-підсобні артілі, трудові артілі, виробничі артілі) дає можливість селянським масам підібрати найбільш сприятливу форму їх взаємодії. М. Туган-Барановський у різноманітних кооперативних асоціаціях трудового народу бачив велике суспільне майбутнє.

Результати дослідження засвідчують, що опинившись останній чверті XIX століття в стані аграрної кризи з виробництва та збуту продукції у зв'язку з занепадом поміщицьких господарств, низьким виробництвом селянського землеробства, зниженням світових цін на хліб і не вигідним для Російської імперії експортними митами, сільське господарство потребувало не лише агрономічної допомоги, але й економічної. Остання проблема вирішувалася – кооперуванням селян як в сфері фінансів, так і в сфері переробки, споживання сільськогосподарських продуктів. Земства забезпечували селян кредитами: організовували ссудо-зберігальні та кредитні товариства. Також земська роботи з селянами полягала в: організація переробної, закупівельної, виробничої, трудової та іншої кооперації, коли за допомогою земств під керівництвом земських агрономів створювалися артілі по сироварінню, маслоробству, смолокурінню, будівельні артілі, склади, тощо.

3.2. Внесок вчених у розвиток суспільної агрономії

Суспільна агрономія – концепцію інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що склалася в аграрно-економічній літературі в кінці XIX – на початку XX століття. Вона поєднувала власне агрономічні заходи з організаційно-економічними. До її завдань входило сприяння селянському сільському господарству, підвищити його інтенсивність і ефективність шляхом реорганізації. Концепція суспільної агрономії виникла як теоретичне узагальнення досвіду земської і урядової агрономічної допомоги в поєднанні з дослідженнями аграрно-економічної науки.

Для наукової думки кінця XIX – початку XX століття було характерним те, що економіка сільського господарства і агрономія були органічно пов'язані між собою. Цим пояснюється значна зацікавленість до суспільної агрономії з боку економістів.

Продуктивними вважаємо напрацювання О. В. Чаянова. За висловлюванням якого, суспільна агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, що прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства країни в бік найраціональніших форм. Основними задачами суспільної агрономії є: 1) введення в народне господарство країни удосконалених методів техніки землеробства і тваринництва; 2) зміна організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності країни; 3) організація місцевого населення в союзи і групи, котрі, з одного боку, шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку, взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм [1, с. 9].

Уже в 1913 р. О. В. Чаянов організував семінар в Петровсько-Розумовському на тему «Суспільна агрономія і кооперація», який дозволив ділитися думками відомим агрономам того часу. У ньому брали участь: В. А. Владимирським, К. А. Мацієвич, А. П. Левицький, О. Ф. Фортунатов. Наукова праця «Основні ідеї та методи роботи суспільної агрономії», що вийшла

в 1918 р. у «Кооперативному видавництві», підсумовує досліди всієї російської довоєнної агрономії, пропонуючи їй у той же час нові шляхи розвитку [101, с. 20].

Роль суспільної агрономії О. В. Чайнов формулює як «систему суспільних заходів, які прагнуть направити еволюцію сільського господарства країни в бік найбільш раціональних (в умовах часу і місця) форм». Це в деякій мірі додаток принципів, викладених в «Що таке аграрне питання», перероблених у програму конкретних дій, даних для підвищення рівня продуктивності сільського господарства.

Перехід від одного типу господарювання до іншого відбувається зазвичай спонтанно, без певного плану; селяни наслідують тим, хто після дослідів знайшов найкращу систему господарювання для даного району.

Агроном повинен уважно вивчати місцеві форми організації сільського господарства, так як вони є продуктом декількох десятиліть пошуків, і все мистецтво агрономії полягає в тому, щоб знайти ті зразки, які дали б можливість найкращим чином використовувати особливості даної землі. Не можна з Москви давати загальні поради, придатні для Воронежа або Чернігова. З іншого боку, повітовий агроном не очолює господарство; він відповідає за великий район, в якого є сусідом тисячі індивідуальних господарств. Його коло діяльності не машини і не поля, а окремі індивідуальні особистості. Діяльність агронома насамперед соціальна. Він повинен викликати в умах і волі селян нову свідомість – з цього може народитися сучасна агрокультура. У всякому разі його діяльність буде успішною, якщо психологічний ефект захопить більшу селянську масу, а не тільки окремі господарства. Треба визначити в області два або три основні питання, найбільш цікаві для селян, легко задовольняються простими і недорогими нововведеннями, як, наприклад, заміна сохи плугом або боротьба з польовими шкідниками. Досягнутий на першому етапі успіх, після декількох років роботи в районі, завоює довіру селян, і вони вже самі прийдуть за порадою до агронома. Після цього, завдання агронома буде полягати в тому, щоб перебувати завжди в полі зору хлібороба. Оскільки запропоновані агрономом заходи на другому етапі не повинні бути загальними, вони будуть

диференційовані, тобто будуть прийняті до уваги різні типи господарств, які завдяки знайомству з районом дозволяє агроному приносити конкретну допомогу окремим господарствам. Підсумовуючи слід відмітити, що для О. В. Чайнова існує перш за все народ, а вже потім агрономія; роль агронома – створити живі сили, які зможуть створити нову сільськогосподарську культуру [101, с. 21].

З розвитком агроекономічної школи, починає формуватися концепція суспільної агрономії. Саме в цей час завдяки активній участі професора О. Ф. Фортунатова та його учня В. Г. Бажаєва з'являється низка історіографічних питань, дотичних до теми дослідження. Саме останній у 1899 р. увів до наукового обігу розгорнуте поняття стосовно системи суспільних заходів.

Під терміном «суспільна агрономія» В. Г. Бажаєв розумів будь-яку агрономічну діяльність, спрямовану на покращення сільського господарства всіх прошарків населення по лінії: а) земств, б) уряду, в) через навчальні заклади, г) посередництвом сільськогосподарської статистики, г) сільськогосподарські товариства, д) сільськогосподарську пресу. Тобто під суспільною агрономією вчений розумів комплекс урядових та земських заходів агрономічної допомоги [3, с. 6].

Схожі позиції відстоювали учені-економісти та статистики. Так, О. Ф. Фортунатов визначав суспільну агрономію як частину сільськогосподарської політики держави. Місцевий агроном, на його думку, – це діяч агрономічної допомоги місцевому господарюючому населенню, діяч сільськогосподарського управління, який безпосередньо пов'язаний з місцевими господарями [2, с. 15]. Згідно з визначення А. О. Фабриканта, це форма організованого сприяння сільському господарству, вчення про організацію агрономічної допомоги населенню. О. І. Чупров частково пов'язував вирішення аграрного питання з розвитком суспільної агрономії. На думку М. Н. Вонзблейна, суспільна агрономія – це заходи, спрямовані на покращення дрібного сільського господарства. Він визначає різницю між суспільною агрономією і хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією [6]. Агрономічна допомога сільському господарству

найбільше виявлялася в діяльності земств та інших органів місцевого управління, з якими тісно співпрацювали органи землеробства і землевпорядкування.

Як вважав учений, задачі суспільної агрономії визначалися поступово по мірі зростання самої суспільної агрономії та зростання попиту на агрономічну допомогу з боку населення. Перш за все організація агрономічного сприяння суспільним установам дрібного господарства неможлива без того, щоб вони не з'ясували становище господарств на тих територіях, які належать їх веденню. Для цього необхідно було дослідити становище як техніки, так і економіки дрібного господарства. В більшості випадків виробництво таких досліджень починалось раніше, чим суспільні установи приступали до агрономічних заходів, однак поступовий розвиток суспільної агрономії потребував додаткових досліджень.

Дослідження потреб господарства переходить до вивчення способів їх вирішення та побудови плану агрономічної допомоги в певній місцевості, при чому окремі пункти цього плану, особливо в області техніки, потребували перевірки шляхом дослідів. Історія суспільної агрономії свідчить про те, що шляхи суспільної агрономії склалися не відразу, на перших порах здавалося, що вся справа – в нестачі у селян знань і тому на перший план було висунуто популяризацію сільськогосподарських знань, які можна розділити на дві групи: серед підростаючого покоління та дорослого господарюючого населення [6, с. 12].

Також перед суспільним агрономом стояла задача – пропаганда кооперативних принципів, допомога населенню організовуватися в кооперативні установи і налагодити їх роботу.

Так, славу засновника «суспільної агрономії» О.Ф. Фортунатову принесла стаття «Земство и агрономия», яка вийшла в 1893 р. в журналі «Русская мысль». У якій він виклав свої уявлення про те, хто такий агроном, які задачі агрономії по відношенню до селянського господарства і якою повинна бути організація агрономічної роботи на місцях [2, с. 15].

Перш за все, О.Ф. Фортунатов показав своє бачення сутності економічних проблем селянства: «Головними причинами сучасної селянської бідності являються відносно (при даному рівні техніки) малоземелля і тісно пов'язані з

цим малоземеллям скудність капіталів в селянському господарстві». У зв'язку з цим надавались шляхи вирішення проблеми: «Підняти валову продуктивність селянського землеробства можна двома шляхами: збільшуючи розміри селянського землекористування і збільшуючи продуктивність земельної одиниці». Ці шляхи повинні сприяти один одному [103, с. 75].

Крім того, стаття О.Ф. Фортунатова відобразила давно назріваюче питання на переорієнтацію вищої аграрної освіти з обслуговуванням комерційного поміщицького господарства на систематичну роботу в селянському середовищі, на залучення науки в вирішенні проблем селянського господарства у всій конкретності і локальності.

Думки О.Ф. Фортунатова про створення в Російській імперії системи агрономічної допомоги селянству, звичайно, спиралися на досвід західноєвропейських держав з їх «мандрівними» професорами і кафедрами, вони перекликаються з виступами М.В. Неручева, О. І. Чупрова та інших, які в різні роки також писали про необхідність такої системи. Відмінність між ними й О.Ф. Фортунатовим в тому, що він говорив про мережу місцевих агрономів, які працюють, порівняно, на дрібних, обмежених територіальних ділянках на постійній основі.

Між іншим, на аналогічних початках в 1910-1920-ті рр. вибудувалась система агрономічної допомоги фермерам в США. Хоча об'єктом впливу американських місцевих агрономів було не селянське, а підприємницьке господарство, і їх робота фінансувалась урядом через коледжі, але серед їх важливих задач також було і кооперування фермерів, і розвиток всіх аспектів соціального життя сільських територій [106, с. 344].

Фактично його стаття намітила програму розвитку російської «дільничної агрономії» на наступні чверть століття. У тому ж ключі весь цей час будувалися і його заняття зі студентами. В МСГІ він з 1906 р. ввів спеціальний курс «суспільної агрономії» (який потім передав Чайнову), багато земських агрономів були його учнями.

Роботи О. Ф. Фортунатова були присвячені широкому колу тем: статистика, економічна географія, кооперація, проблеми педагогіки та організації вищої освіти, методологія агрономії, некрологи і мемуари. Але основною темою вченого – суспільна агрономія. Олексій Федорович Фортунатов орієнтувався переважно на селян, а не на великих землевласників, прагнув не тільки займатися популяризацією агрономічних знань, а й прищеплювати селянам кооперацію і кооперативні ідеї, організовувати закупівлю сільськогосподарського інвентарю, насіння на кооперативній основі. Справжній злет суспільної агрономії припав на період демократизації, який почався в роки першої російської революції і збігся з періодом столипінської аграрної реформи, остання в той же час створювала і ґрунт для конфліктів між земською і урядовою агрономією. Урядова агрономія не спускалася нижче рівня повіту і була спочатку направлена на поміщицьке господарство, а в роки реформи – на землевпорядкування селянських господарств, які виходять із громади. Тобто земські агрономи працювали з селянською громадою, а урядові – на її руйнування. Саме в цей період конфліктів і дискусій про шляхи подальшого розвитку сільського господарства в середовищі земських агрономів і статистиків поступово оформилося усвідомлення себе як нового суб'єкта сільськогосподарського виробництва, як самостійного суспільно економічного руху, своєрідного авангарду селянського господарського підйому. Це самосвідомість і відбилося в не дуже чітко визначеному назві «суспільна агрономія» [130, с. 87].

Один із найвідоміших учнів О. Ф. Фортунатова В. Г. Бажаєв вивчив напрями еволюції селянського господарства з власного досвіду. Він з наукових позицій вивчав сільськогосподарську діяльність, виявив здібності талановитого організатора-агронома і дослідника-економіста. Учений вважав, що «для систематичної діяльності недостатньо просто знати потреби, але потрібно ще зрозуміти їх причинно-наслідковий зв'язок, необхідно абсолютно точно відрізнити суттєве від несуттєвого, щоб мати можливість направити всі сили і засоби саме туди, куди це найбільш необхідно» [4, с. 4].

З метою піднесення агрономічної допомоги населення на вищій щабель розвитку він опрацьовував програми окремих земств, узагальнюючи накопичений досвід і визначаючи керівні принципи для суспільних агрономів. Він з широких позицій розглядав роль і значення суспільної агрономії в землеробській країні.

У 1906 р. учений визначив основні завдання суспільної агрономії, які окреслив у статті «Очередные задачи общественной агрономии» [5]. Він вважав, що мета суспільної агрономічної допомоги населенню полягає у підвищенні продуктивності сільськогосподарської праці селян. Для того щоб протидіяти хаотичній руйнації, необхідно широко розвивати просвітницьку діяльність: донести до селян значення об'єднання; ознайомити їх із різними проектами вирішення земельного питання [5, с. 3].

В. Г. Бажаєв відстоював позицію, що просвітницька робота мала сприяти залученню селян до місцевого земського самоуправління, організованого на демократичних началах і поширювати відомості про різні форми кооперації. До підготовки проведення земельної реформи необхідно в кожному повіті з'ясувати розміри та склад земельного фонду.

Необхідно встановити на законодавчому рівні справедливий земельний устрій. Досить важливим, хоч і непростим, є надання селянам можливих проектів вирішення земельного питання. Під час ознайомлення сільського населення з завданнями місцевого земського самоуправління слід звернути увагу на дрібну земську одиницю, яка має відіграти генеруючу роль в організації земської роботи. Популяризація відомостей про кооперативні установи й особливо про кредитні товариства потрібна для того, щоб сприяти розвитку агрокультурної діяльності [5, с. 4].

Проблеми земської агрономії та результати восьмирічної економічної діяльності Ямбурзького земства розкрив П. Д. Копилов. Дослідник відстоює позицію, що визначальним у її розвитку була популяризація сільськогосподарських знань, яка складала одну з головних задач агронома, велась головним чином, шляхом влаштування бесід. Бесіди стосувалися головним чином тих агрономічних заходів, які проводилися земством в селянському

господарстві, необхідність переходу від трипільля до багатопільля з введенням в сівозміну травосіяння; які сільськогосподарські машини і знаряддя потрібні в селянському господарстві та на яких умовах їх можна придбати; про ґрунт, його обробіток, удобрення і посів; що таке штучні удобрення і чи варто їх застосовувати в господарстві; про сільськогосподарську кооперацію взагалі і про молочні та маслоробні товариства зокрема; про покращення луків, про покращення тваринництва. Учений робить висновки, що завдяки бесідам практичні агрономічні заходи втілились з успіхом у життя [7, с. 180].

Видатним українськими представниками суспільної агрономії був професор Костянтин Андріанович Мацієвич (1873-1942) – вчений агроном, засновник української наукової школи суспільної агрономії, якого визнають «корифеєм суспільної агрономії» [114, с. 145], співробітник відомого на той час популярного харківського сільськогосподарського журналу для селян «Хлібороб» (двотижневик, виходив українською і російською мовами з 1907 по 1918 рр.), пізніше – завідувач редакцією харківського «Агрономічного журналу». Його учнем і послідовником був Євген Васильович Храпливий (1898-1949) – теоретик і організатор модерного хліборобства, творець суспільної агрономії на західноукраїнських землях [115, с. 283].

К. А. Мацієвич вважав, що «Вся цінність громадської агрономії полягає в тому, що вона вимірювала задачі зі своїми дійсними ресурсами і її роль у спільній системі аграрної політики зводиться до роботи над тими елементами соціального ладу села, які створюються законом економічного розвитку і спільною економічною політикою» [8, с. 28].

На його думку для поліпшення суспільної агрономії потрібні фінансування, підтримка державою місцевих й суспільно-агрономічних структур, підготовка кадрів, ефективна діяльність технічних шкіл та дослідних установ, з'ясування та повне усунення невирішених сільськогосподарських проблем. Прихильники громадської агрономії, проводячи різні заходи, популяризували сутність аграрних наук, зокрема агрономії та кооперації.

Позиція С. І. Теуміна щодо нових форм суспільної агрономії органічно пов'язана з усією попередньою діяльністю земств щодо покращення і розвитку сільського господарства. Дільнична агрономія, як один із видів суспільно-агрономічної організації в основі прагне наблизити агрономічну допомогу до суб'єкта господарювання – населення, звужуючи свій вплив, шляхом зменшення території, дільничний агроном поглиблює агрокультурну роботу і може ближче ознайомитися з районом в природно-історичному й економічному відношенні. Крім того, об'єктом агрономічного впливу з одного боку є сільське господарство, з іншого боку, різноманітні групи населення, які займаються його веденням. У зв'язку з цим, в суспільно-агрономічній роботі особливе значення набуває кооперативне будівництво. Кооперація для агронома є засобом, щоб втілити в життя заходи з реорганізації і покращенню господарства в цілому. Сучасні форми суспільної агрономії безпосередньо пов'язані з розвитком дослідної справи [9, с. 19-20].

Першочергове значення для суспільної агрономії, на думку вченого, мала вища сільськогосподарська освіта, як невід'ємна частина сільськогосподарського розвитку країни, а особливо її економічного добробуту. Оскільки агрономічна наука своїм завданням ставить вивчення сільськогосподарських явищ в повному обсязі, то вона відводить значне місце вивченню його технічних і економічних умов. Тому вища сільського господарська освіта відіграє важливу роль у розвитку науки, впливає на рівень аграрної культури й поширення нових методів у сільськогосподарському виробництві.

І. Долгіх у «Заметках по элементарному курсу общественной агрономии» (1913 р.) надав визначення громадської агрономії, яке зводиться до наступного: «сукупність усіх законодавчих, громадських і адміністративних заходів, які повинні, по-перше, знищити правові, економічні та природні перешкоди до найкращого обробітку й експлуатації земельної власності, по-друге, мати на меті вдосконалення техніки й економіки сільського господарства впровадженням удосконалених методів у масу населення, організацією господарства і культурно-економічну організацію самого населення. Викликати інтенсифікацію

господарства і є метою сучасної громадської агрономії». Він стверджував, що сільськогосподарська політика повинна змінити спеціальний розділ «підкування про технічну культуру», змістом якої є громадська агрономія [112, с. 684].

Серед перших вчених – практиків, що розробляли проекти суспільної агрономії в Україні, починаючи з 1905 року, був секретар Харківського сільськогосподарського товариства (засноване 1868 р.), земський агроном Леонід Петрович Сокальський. У 1905 році в Одесі вийшла його перша наукова праця, присвячена питанням суспільної агрономії, а в 1910 році він взяв участь у з'їзді представників земств сільських господарств Півдня Росії, куди входила переважна більшість губерній України, з доповіддю про об'єкти суспільного агрономічного впливу та агрономічної допомоги. Питаннями суспільної агрономії в Україні займалися також Петро Павлович Маслов (1867 – 1946), який закінчив Харківський ветеринарний інститут та вивчав політичну економію у Віденському університеті, з 1929 р. – академік АН СРСР, Олександр Никифорович Мінін, який з 1910 року працював агрономом в Харківській, а пізніше в Чернігівській губерніях [148, с. 9].

На думку Є. О. Гловінського агрономія суспільна й державна – це сукупність заходів, що їх вживають або суспільні самодіяльні організації, або органи місцевої самоуправи, або держава для піднесення агротехнічної культури. Завданням агрономії суспільної і державної є: 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства; 2) навчати раціональної агрикультури шляхом дорадництва в техніці і організаційних справах; 3) організувати допоміжні установи: склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, злучні пункти, шкілки, розсадники; 4) провадити широкі організаційні заходи, як комасація, меліорація, раціональні сівозміни; 5) давати економічну підставу для різних господарських поліпшень шляхом організації постачання кредиту, сільськогосподарської кооперації; 6) поширювати агрономічні знання за допомогою сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, сільськогосподарських виставок, дослідних станцій [20, с. 24].

Автор енциклопедичної публікації відстоює позицію, що в Російській імперії існувало різке протиставлення між урядовим бюрократичним апаратом і суспільством. Унаслідок цього земства стали створювати земську агрономію, що саме й дістала назву суспільної чи громадської агрономії і що протиставлялася агрономічним заходам державної влади. Порівнюючи становище із Західною Європою, вчений відмічає, що такого розриву між урядом і суспільством не було, тому там не вживався термін агрономія суспільна і державна. Державні агрономічні заходи були в руках Міністерства землеробства і державних маєтків, яке здійснювало свої завдання через урядових агрономів та інструкторів. Земська агрономія в Україні виникла з кінця 80-х рр. XIX ст., коли Херсонське земство створило інститут повітових і губерньських земських агрономів. На 1.01.1914 в Україні в 9 губ. було 1683 громадських (земських і сільськогосподарських товариств) агрономів [21, с. 11].

Досить важливим у статті Є. Гловінського є те, що він розкриває зародження, становлення та розвиток громадської (суспільної) агрономії на теренах України. Він вважає, що серед суто агрономічних заходів земств на першому місці стояли заходи щодо постачання сільськогосподарських машин та приладдя, насіння й угноєння. В галузі шкільної сільськогосподарської освіти земства зробили розмірно мало (перед війною 1914 р. 28 нижчих і лише одна середня сільськогосподарська школа). Натомість велику увагу вони звертали на позашкільну агрономічну працю (лекції, виставки, роз'їзди агрономів і інструкторів по селах). В останні роки перед першою світовою війною в Україні стали засновуватися сільськогосподарські товариства і кооперативи. З розвитком цих товариств справа постачання відходила від земської агрономічної організації, і земський агроном усе більше ставав організатором сільського господарства. Остаточо цей напрям переміг на Всеросійському агрономічному з'їзді в Києві 1913 р. Земська агрономія почала присвячувати більше уваги науково-дослідній і показовій праці серед хліборобського населення. На ґрунті земської агрономії розвинулася ціла наука агрономія суспільна і дослідна, найвидатнішим українським представником якої був проф. К. А. Мацієвич.

До 1917 року одним із найважливіших чинників еволюції подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи та суспільної агрономії в країні були спеціалізовані галузеві зібрання у вигляді з'їздів і нарад загальнодержавного та регіонального рівня. Наради і з'їзди спочатку сільських господарів, а згодом із підвищенням ролі науково-освітньої агрономії у збільшенні економічного потенціалу країни – сільськогосподарської дослідної справи посідали надзвичайно вагомe місце.

Досвід, накопичений в ХІХ ст., був зібраний і узагальнений в першому Всеросійському з'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству, який проходив у 1901 році в Москві. На з'їзді були покладені основи агрономічної роботи повітового агронома і вперше висловлена О. Ф. Фортунатовим ідея дільничної агрономії. Незабаром після з'їзду в Самарській (1906 р.) губернії вводиться інститут дрібно районних дільничних агрономів. Катеринославський (1910 р.) і московський (1911 р.) агрономічні з'їзди жваво відгукнулися на питання, пов'язані з введенням дільничної агрономії і розробили в деталях її основні організаційні підвалини. Київський агрономічний з'їзд 1913 р. застає дільничну агрономію уже цілком сформованою. Для більшості повітів її організація представляється в наступних рисах. Направляючою і відповідальною волею агрономічної роботи є колегіальний орган – «агрономічна нарада» всіх учасників суспільно-агрономічної роботи. Іноді над ним в якості керівного і санкціонуючого органу стоїть земська економічна рада, яка складається як із агрономів, так рівно із земських голосних та інших осіб на запрошення земських зборів. Основним керівником «агрономічної наради» є повітовий агроном, на якого крім розробки питань для наради лежить консультація повітової управи з сільськогосподарських питань і організація агрономічних заходів загальноповітового порядку (курси, виставки та інше); іноді на повітового агронома покладається безпосередня суспільно-агрономічна робота в заміській ділянці. Основними агрономічними силами є дільничні агрономи, які бачать справу агрономічної допомоги в дрібних районах. Вони стоять перед всім організаційним планом селянського господарства і обслуговують всі

сільськогосподарські потреби населення в цілому. У співробітництві з ним працюють фахівці в окремих областях: луківники, зоотехніки, інструктори з кооперації та інші. На допомогу перерахованим відповідальним суспільно-агрономічним працівникам створений допоміжний персонал в особі сільськогосподарських старост, майстрів, нижчих інструкторів тощо. При агрономічній організації зазвичай існує сільськогосподарських склад, який забезпечує населення машинами, покращеним насінням, добривом, злучні, прокатні і зерноочисні пункти, які обслуговують відповідно потреби населення, і інші показові і допоміжні установи.

Вирішення проблеми розмежування повноважень органів центральної та місцевої влади виникла наприкінці XIX – на початку XX ст. разом із процесом відокремлення органів місцевого самоврядування із системи органів державної влади та продовжує залишатися актуальною і донині. У працях В. Г. Бажаєва значне місце належить вирішенню питання аграрної політики. Слід виділити його роботу «К вопросу о способах подготовки деятелей в области агрономической помощи населению» [149], де вчений визначає основні проблеми аграрного питання – малоземелля і низьку продуктивність землеробства. Вирішувати їх необхідно комплексно. До складу аграрної реформи повинні ввійти наступні три елементи: 1) земельна реформа – більш широке наділення працюючого населення землею; 2) агрокультурна реформа у вигляді цілої системи заходів для швидкої популяризації прийомів збільшення продуктивності сільського господарства; 3) правова реформа, як необхідна умова успішного проведення аграрної реформи.

Але, якщо система агрокультурних заходів або, так звана агрономічна допомога населенню, входить необхідним елементом до складу аграрної реформи, то надзвичайно актуальним постає питання про підготовку в галузі суспільної агрономії – земських агрономів. Загальна сукупність сільськогосподарських знань, важливих для місцевих агрономічних діячів, відноситься до трьох головних галузей сільськогосподарської науки – сільськогосподарської техніки (культура зернових хлібів і кормових рослин, луківництво, насінництво, сільськогосподарське машинознавство), сільськогосподарського правознавства

(фінансове, державне, поліцейське право) і сільськогосподарської економіки (історія сільського господарства, сільськогосподарська статистика, аграрна політика). Важливим для місцевих агрономічних діячів – питання про кооперацію. Підготовка агрокультурних заходів всебічно розглядалася на першому з'їзді діячів агрономічної допомоги населенню 10–19 лютого 1901 р. у Москві. Після чого було прийнято наступні постанови: 1) організувати повторні курси для працівників в області суспільної агрономії; 2) надати доступ до навчальних установ галузевих інститутів, де вони могли б працювати з метою отримання знань з тих чи інших спеціальностей; 3) з цією ціллю слід клопотати перед радами всіх вищих сільськогосподарських навчальних закладів про допуск до роботи в лабораторіях і кабінетах осіб з агрономічною підготовкою, які працюють в області суспільної агрономії, вважаючи, що саме Міністерство землеробства, як і земство, буде сприяти відновленню і розширенню знань серед своїх агентів. Щодо практичної підготовки, то з'їзд вирішив заснувати Інститут земських агрономів-практикантів. Однак постанови не мали ніяких практичних наслідків.

Важливе значення у системі сільськогосподарського управління В. Г. Бажаєв відводить дрібній земській одиниці. Він зазначає, що це питання було розроблено значно пізніше: в 1901 р. на з'їзді діячів агрономічної допомоги місцевому господарству. Ініціатива цього зібрання (до речі організатором якого був Володимир Гаврилович) відіграла надзвичайно визначну роль в історії розвитку ідеї дрібної земської одиниці. З цього з'їду почалася розробка даного питання в земському середовищі, громадських зібраннях, місцевих комітетах по потребах сільськогосподарської промисловості. Дрібна земська одиниця, введена в систему органів аграрної політики, доповнює в демократичному напрямі всю картину сільськогосподарського управління. Практична робота щодо втілення на місцях всякого роду заходів в області аграрної політики повинна бути представлена органам земського самоуправління, а здійснити це можливо лише при умові залучення до суспільної роботи самого населення.

Отже, узагальнюючий висновок зводиться до того, що проведена земствами колективна робота не пройшла безслідно, однак практично вона не сприяла вирішенню питання про введення правильної взаємодії в області аграрної політики між центральними сільськогосподарськими органами і земськими. У цьому відношенні особливий інтерес представляла агрокультурна політика, в якій працювали центральні (Міністерство землеробства і державних маєтностей) і місцеві органи (земські установи).

І. М. Присецкий розкриває питання про взаємодію Міністерства землеробства і земських установ, як місцевих органів Міністерства землеробства, представляє велику важливість і від правильного його вирішення буде залежати результат заходів на користь сільського господарства, як міністерства, так і земства. Взаємозалежність від спілкування неможливе, тому цілком зрозуміло, що якщо Міністерство землеробства при посередництві земства з'ясовує сільськогосподарські й економічні потреби населення, як це зазначається в постанові сільськогосподарської ради, то воно повинно частіше збирати загальні з'їзди сільських господарів і приватні комісії із сільських господарів, як це робить Міністерство фінансів, з тією тільки різницею, що члени цих комісій повинні бути запрошені не випадково, а по рекомендації земських зборів і сільськогосподарських товариств.

Нема сумнівів, що і діяльність сільськогосподарської ради, створеної при Міністерстві землеробства, була б незрівнянно більш плідною і користувалася б більшою увагою серед сільських господарів, якби склад її поповнювався також сільськими господарями по рекомендаціях земств [150, с. 1-4].

У 1913 р. відбулися інші дві важливі події, що сприяли подальшому розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та суспільній агрономії: 10-17 лютого відбулася нарада із сільськогосподарської дослідної справи при Головному управлінні землеробства і землеустрою, а 1-10 вересня – Перший Всеросійський сільськогосподарський з'їзд у м. Києві.

У роботі наради із сільськогосподарської дослідної справи брали участь понад 300 осіб – працівників галузі в місцевих дослідних установах,

представників агрономічної науки та фахівців центрального відомства. Було розглянуто загальні організаційні питання щодо змісту науково-дослідної роботи, методики її проведення та заслухано 190 доповідей. На загальних зборах обговорювалися загальні питання стосовно організації всеросійських з'їздів із сільськогосподарської дослідної справи, створення центрального музею сільськогосподарської дослідної справи, підвищення фахового рівня наукового персоналу сільськогосподарських дослідних станцій, зведення результатів діяльності установ та їх звітності, значення колективних дослідів, способів популяризації робіт дослідних установ, вивчення й обліку господарсько-економічних факторів при складанні програм і проведенні дослідів, вивчення природно-історичних даних, які визначають організацію мережі дослідних установ та взаємозв'язків між ними, організації дослідних установ при сільськогосподарських навчальних закладах тощо.

Для обговорення інших питань було створено 11 комісій: з методики польового дослідження, з вегетаційного методу, з методики лабораторних досліджень, з контролю удобрювальних туків, із сільськогосподарської метеорології, із сортоведення, з контролю за якістю насіння, із сільськогосподарського машинознавства, з фітопатології, з методики садового дослідження та тваринництва. Із заслуханих на загальних зборах і комісіях питань прийнято низку постанов [144, с. 211].

Для учасників наради при сільськогосподарському музеї Департамент землеробства організував першу Всеросійську виставку з дослідної справи, мета якої полягала в ознайомленні населення з організацією та діяльністю дослідних установ і результатами їх робіт. У демонстрації досягнень дослідної справи взяли активну участь Московський сільськогосподарський інститут, Київський політехнічний інститут, Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісівництва, агрономічна лабораторія Казанського університету, а також близько 80 дослідних установ. Матеріали виставки було покладено в основу створення при сільськогосподарському музеї постійного відділу сільськогосподарської дослідної справи. Завдання відділу полягало в ознайомленні фахівців дослідної

справи з роботою дослідних установ Росії, результатами їх діяльності та практичними висновками. Цей відділ музею мав стати об'єднуючим центром сільськогосподарської дослідної справи.

У проведенні 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду, що відбувся 1-10 вересня 1913 р. в м. Києві, взяли участь понад 1000 представників усіх регіонів країни: агрономи, ентузіасти сільськогосподарської дослідної справи, вчені, діячі сільського господарства, представники сільськогосподарських товариств, землевласники та ін. У роботі з'їзду брали участь такі видатні представники сільськогосподарської науки і дослідної справи, як В.Г. Бажаєв, С.М. Богданов, Л.І. Боргардт, К.Г. Воблий, Г.М. Висоцький, О.І. Душечкін, В.М. Дьяков, М.О. Єгоров, Б.К. Енкен, В.П. Живан, Н.Ф. Кащенко, В.В. Колкунов, П.П. Корхов, Д.К. Ларіонов, П.Ф. Любочка, І.Я. Магомет, М.К. Малюшицький, А.П. Майданек, С.М. Москвичов, Б.О. Овсянников, В.В. Пашкевич, О.О. Потебня, Н.К. Походня, М.Л. Придорогін, Л.П. Симиренко, Ю.Ю. Соколовський, С.Ф. Третьяков, С.М. Тулайков, П.Ф. Тушкан, В.П. Устьянцев, І.С. Філіпішин, С.Л. Франкфурт, П.О. Широких, В.Я. Юр'єв, Ф.Б. Яновчик та ін. [144, с. 200].

Організаційно зазначений з'їзд працював у складі секцій: суспільної агрономії, економіки та організації сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, тваринництва, землеробства, садівництва та городництва, лісової справи, з'їзд накреслив шляхи подальшого розвитку сільського господарства, спрямовані на підвищення продуктивності праці.

Тези доповідей і постанови були опубліковані в «Працях 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві 1-10 вересня 1913 року» [143]. Програма роботи окремих секцій охоплювала різноманітні питання ведення сільського господарства: секції землеробства – дослідна справа, обробіток ґрунтів, удобрення, селекція і насінництво, вирощування окремих культур, луківництво, меліорація, метеорологія; секції садівництва й городництва – плодівництва, ягідництва, городництва, технічної переробки плодів і овочів, садового

дослідного поля, садової шкільної справи, декоративного садівництва та квітникарства тощо.

Безсумнівно, робота 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду є вагомим внеском у розвиток агрономічної думки, сільськогосподарської дослідної справи та агрономічної допомоги селянству.

Ще одним важливим заходом Генерального секретаріату земельних справ стала організація I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду (22-26 жовтня 1917 року) – знакове зібрання для становлення генеруючих організаційних основ галузевого дослідництва та освіти в Україні. Для його підготовки утворився Організаційний комітет, головою якого було обрано К. А. Мацієвича. Виявлено, що на останнього припав основний тягар щодо організаційної підготовки проведення з'їзду ще і як голови Бюро Оргкомітету, яке, починаючи з першого, що відбулося 27 липня 1917 р., провело 11 засідань, не враховуючи зібрання окремих секцій [38, акр. 22].

Структурно I Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд складався з таких секцій: земельно-економічна (голова С. Ф. Веселовський); громадської агрономії (М. О. Савченко-Більський); сільськогосподарської освіти (М. А. Кухаренко); сільськогосподарської кооперації (А. П. Савицький); сільськогосподарської промисловості (С. Л. Франкфурт); «поліпшення стану землі» з двома підсекціями – насінництва (В. А. Лібов) і досвідної справи (О. І. Душечкін); зоотехнії (В. В. Букраба); інтенсивних галузей господарства (М. Ф. Кашенко) [133, с. 2].

Організаційний комітет з'їзду розробив програму, що відповідала його секціям та в якій публікувались доповіді учасників зібрання. Але оскільки представники з'їзду побажали, щоб матеріали наради були видані окремо, то організатори вирішили видати «Труди з'їзду» у двох томах, та вийшов лише перший том, у якому розглядається діяльність Організаційного комітету, до другого повинні були увійти всі представлені доповіді.

З'їзд не випадково мав назву «агрономічно-економічний», адже крім агрономів, що працювали у громадських організаціях, запросили й кооператорів,

представників земельних комітетів і продовольчих організацій. У його роботі взяли участь науковці, освітяни. На зібранні були присутні 485 учасників, з них – 167 гостей [133, с. 67].

Основною метою з'їзду було вирішення питання аграрної реформи в Україні. Основними питаннями, що розглядалися на ньому, були:

Серед доповідей, що заслуховувались на з'їзді, досить змістовними виявилися: С. Л. Франкфурта «Значення цукрової промисловості в економії краю», М. Ркліцького «Основні завдання земельної реформи на Україні в зв'язку з економічними особливостями краю», М. Тугана-Барановського «Завдання сільськогосподарської кооперації в зв'язку з земельною реформою», О. Шумського «Основні завдання сучасного земельного законодавства», О. Засухина «Про земельне забезпечення досвідних установ у зв'язку з майбутньою земельною реформою» [133, с. 3]. Серед інших виступів домінувало питання бачення аграрної реформи, а також місця в ній цукрової промисловості. По всіх доповідях були прийняті відповідні постанови, які в подальшому використовувались урядом Української Народної Республіки у здійсненні аграрної політики, зокрема, в Тимчасовому земельному законі, прийнятому Центральною Радою 18 січня 1918 року [27, арк. 1].

Важливе значення цукрової промисловості, яка безпосередньо залежала від зміни земельного законодавства, також відмічав С. Л. Франкфурт у своїй доповіді «Будучи тісно зв'язаною з землею і засобами її використання, цукрова промисловість мусить реагувати на всяку глибоку зміну сільськогосподарських відносин, котру тягне за собою аграрна реформа. Зважаючи на це, уявляється дуже важливим спинитися над питанням про такий спосіб її здійснення, при якому цукрова промисловість не тільки нічого не втратила б, а навпаки щоби їй була забезпечена можливість широкого розвитку і надалі, відповідно зросту споживання цукру, який після війни мусить, без сумніву, відбитися по всіх краях» [133, с. 14].

Таким чином, I Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд був важливим кроком у вирішенні низки питань галузевого характеру, а його ідеї в

подальшому використовувались українським урядом у своїй аграрній політиці, а отже і суспільній агрономії.

Узагальнюючи результати аналізу науково-пізнавального доробку вчених на тему дослідження, маємо підстави стверджувати, що у вітчизняній історичній літературі процес становлення і розвитку суспільної агрономії не представлений цілісно і всебічно. Науковий аналіз відповідних напрацювань дає підстави стверджувати, що найпопулярнішими у дослідженні суспільної агрономії вчені: О. Ф. Фортунатов, В. Г. Бажаєв, О. В. Чаянов, К. А. Мацієвич, М. Вонзблейн, П. Д. Копилов. Дослідження відомих учених підтверджують, що суспільна агрономія – діяльність створена на зростання масового сільськогосподарського виробництва і розвиток сільського господарства. Вона ствердилася, як система заходів допомоги населенню з боку уряду та громадських організацій з метою вдосконалення аграрної культури, створення ефективного господарювання та удосконалених форм господарського життя. Організаційною формою суспільної агрономії стала агрономічна служба. Вагому роль до 1917 року для суспільної агрономії мали галузеві з'їзди, які сприяли розвитку агрономічної наукової думки та популяризації наукових знань серед населення.

Висновки до розділу 3

З'ясовано, що кооперація цілком пов'язана з суспільною агрономією, одним із завдань якої є організація господарства й підвищення сільськогосподарської культури. Визначено, що спочатку сільськогосподарська кооперація створювалися за ініціативою урядових інструкторів за допомогою позик Державного банку. Згодом їх опорою стали земські каси дрібного кредиту і системи селянської кредитної кооперації. У 1906–1911 рр. їх кількість досягла 4 715 товариств. Водночас із споживчою розвилася й кредитна кооперація, завдяки чому виникли м'ясо-молочні та маслоробні артілі, споживчі лавки, селянські артільні молочні заводи. До жовтня 1917 р в українському селі функціонувало близько 20 тис. різних виробничих кооперативів.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що участь кооперації в агрономічній допомозі населення мусить бути тільки в тих формах, як було раніше: організація збуту сільськогосподарських продуктів, постачання для господарства машин, знарядь, насіння та добрив, використовуючи для забезпечення осіб агрономів-організаторів кооперативів та техніків фахівців, а також загальна громадсько-економічна та культурно-просвітницька робота.

На основі результатів наукового дослідження вивчено, що на початку ХХ ст. з'явилися перші спроби теоретичного узагальнення поняття «суспільної агрономії» працями В. Г. Бажаєва, О. Ф. Фортунатова, А. О. Фабриканта, О. І. Чупрова, К. А. Мацієвича, В. І. Тейтеля, М. М. Вонзблейна та низки інших авторів, які вперше створювали основи суспільно-агрономічної роботи. Надбання вчених є потужним теоретичним та методологічним базисом для опрацювання практичних рекомендацій щодо формування подальшої стратегії розвитку агрономії.

Важливим чинником еволюції подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи були спеціалізовані галузеві зібрання у вигляді з'їздів і нарад загальнодержавного та регіонального рівня, що вивели суспільної агрономії в країні на наукові основи розвитку.

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз стану розроблення проблеми дослідження засвідчив відсутність її комплексного вивчення і висвітлення в науковій літературі, що й актуалізує проведення даного дисертаційного дослідження. Історіографічні напрацювання представлені незначною кількістю наукових праць.

Грунтовне дослідження проблеми проведено на широкій джерельній базі, репрезентованій переважно фондами вітчизняних архівів. Вагоме значення для розкриття теми мають опубліковані праці з питань суспільної агрономії, головні з них проаналізовані дисертанткою. Методологічний інструментарій ґрунтується на загальнонаукових принципах історичного пізнання, уможливив об'єктивне визначення найефективніших напрямів і шляхів розв'язання поставленої проблеми, дав змогу проаналізувати й систематизувати наукові праці, забезпечити репрезентативність масиву зібраного матеріалу, дати обґрунтовані висновки. Для виконання завдань досліджуваної проблеми використовувалися три підгрупи методів: загальнонаукові (історико-порівняльний, аналіз і синтез, логічний, узагальнення), спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-системний, ретроспективний, персоніфікації) та міждисциплінарні (контент-аналіз, бібліографічний, метод архівознавчого аналізу). Поєднання вищезазначених принципів і методів дало можливість детально опрацювати джерельну базу, послідовно й логічно викласти матеріал, забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

2. З'ясовано, що суспільна агрономія сформувалася наприкінці ХІХ століття як агрономічна допомога населенню і зарекомендувала себе як земська агрономічна організація, яка пройшла кілька стадій у своєму розвитку: губернську, повітову, дільничну.

На основі результатів дослідження сформульовано власне поняття суспільної агрономії – система суспільних заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни через оптимальні організаційні форми. Основними завданнями суспільної агрономії є: 1) введення в народне господарство країни вдосконалених методів техніки землеробства і тваринництва; 2) зміна

організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності держави; 3) організація місцевого населення в союзи та групи, котрі, з одного боку, через кооперативне узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого – взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм.

3. Одним із головних завдань дослідження стало розроблення періодизації, у результаті чого визначено два періоди.

Перший період (1883–1905) характеризувався приватною ініціативою з розвитку суспільної агрономії. З 80-х років XIX ст. почав розвиватися інститут земської агрономії як технічна складова галузі, який являв собою систему показових, консультаційно-пропагандистських та інших заходів сприяння сільському господарству. Окремі земства за власною ініціативою запрошували агрономів. Після запровадження посад губернських урядових агрономів. «Положенням про земські установи» 1890 р. на земства були прямо покладені обов'язки сприяти місцевому землеробству. Як засоби «сприяння» передбачалося відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл, сільськогосподарських та земських товарних складів, які були звільнені від торгових мит.

Зважаючи на реальну фінансову вигоду від цього указом Миколи II від 28 травня 1901 р. було прийнято «Положення про сільськогосподарські дослідні установи». Цим положенням регулювались юридичні норми і практика управління, нормування і субсидіювання, які склалися до цього моменту.

Таким чином, здійснювалося офіційне ствердження принципів організаційного ведення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відповідно до «Положення» відбувся поділ галузевих дослідницьких інституцій на три групи, першою з яких стали дослідні станції; до другої групи належали дослідні господарства, поля й ділянки, а до третьої – показові господарства та ділянки.

Другий період (1906–1917) ознаменувався урядовою і земсько-суспільною підтримкою Департаменту землеробства дослідних установ. На початку XX ст. розвиток суспільної агрономії, або агрономічної допомоги населенню, набув

системного характеру. Внутрішнім стимулом другого періоду була аграрна революція, яка частково проявилася в 1905 році. Найхарактернішим для другого етапу було широке залучення до дослідної справи агрономічної громадськості й організації при сільськогосподарському відомстві центрального дослідного інституту.

У цей час дослідна справа визнавалася предметом державної необхідності і регламентувалася в законодавчому порядку. Широка організація мережі дослідних полів здійснювалася обласними дослідними станціями. Значно зросла кількість асигнувань від уряду і земств на організацію дослідних полів. Найбільш раціональним типом була остання, оскільки вона найбільше підходила дрібнорайонній агрономічній допомозі населенню: дільнична агрономія безпосередньо впливала на весь комплекс сільськогосподарських реагентів даної ділянки, на піднесення благополуччя населення й інтенсифікацію господарства. Робота правлячих і суспільних організацій та агрономів полягала в розвитку диференціації дільничної агрономії, тобто у спеціалізації її за різними відділами агрономічної допомоги і сільського господарства, у виробленні й удосконаленні методів впливу.

4. За результатами дослідження є підстави стверджувати, що важливим моментом у розвитку і зміцненні суспільної агрономії став інститут агрономії. З метою реалізації агрономічної допомоги населенню й дослідної справи уряд виділив значні кошти на сільське господарство. Помітний успіх мала організація планомірної мережі дослідних установ в окремих земських губерніях. Перший проєкт губерньської мережі належить Полтавському губерньському земству, яке не обмежилося діяльністю Полтавського дослідного поля, і в 1908 р. губерньська агрономічна нарада постановила організувати мережу із шести дослідних полів. Одночасно в Чернігівській губернії за участі професора В. В. Вінера був розроблений проєкт Чернігівської мережі із двома дослідними станціями, а потім для інших губерній. Земська ініціатива набула широкого розмаху після розроблення загальнодержавного плану в 1908 р., але реальні наслідки проявилися після 1910 р.

Органи центрального управління забезпечували сприятливі загальні умови для розвитку сільського господарства: 1) організація планомірного вивчення ґрунтових і кліматичних умов; 2) планомірний розвиток дослідних установ (мережа обласних дослідних ділянок); 3) спеціальні організації з виконання великих меліорацій; 4) меліоративний кредит; 5) популяризація сільськогосподарських знань, уся безпосередня практична діяльність щодо поліпшення стану сільського господарства (особливо «агрономічна допомога населенню») має бути невід'ємною складовою спеціального завдання земства та інших місцевих організацій.

5. Отже, вітчизняна вища аграрна освіта у досліджуваній період була представлена досить незначною мережею навчальних закладів. У XIX – на початку XX ст. населення України мало право здобувати вищу аграрну освіту: а) у професійних ЗВО аграрного профілю (Харківський ветеринарний інститут, Новоолександрійський інститут сільського господарства та лісівництва, Вищі курси з виноробства в Нікітському ботанічному саду); б) через систему викладання різних галузей сільського господарства в університетах та професійних ЗВО іншого профілю (сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, відділення сільськогосподарського машинобудування Харківського технологічного інституту, агрономічні кафедри Київського та Харківського університетів).

З'ясовано, що діяльність аграрних ЗВО у XIX – на початку XX ст. здійснювалася на основі «Положення про сільськогосподарську освіту» (1904 р.), а також статутів навчальних закладів. Цими документами визначалися мета і завдання, правовий стан, система зовнішнього і внутрішнього управління, структура, зміст і організація навчання, вимоги до контингенту студентів та викладацького складу, джерела їх фінансування тощо.

Визначено, що у кінці XIX – на початку XX ст. проблеми сільськогосподарської освіти стали предметом широкої громадської дискусії. Перше слово в ній належало викладачам вищих навчальних закладів, діячам наукових та науково-практичних товариств. Вихід із кризи, в якій перебував

аграрний сектор економіки, вони вбачали у шляху підвищення землеробської культури. Важлива роль у цій агрокультурній концепції відводилась вищій сільськогосподарській школі, переорієнтованій з великого поміщицького господарства на масове селянське. Поліпшення стану сільського господарства потребувало відповідних спеціалістів, таких як сільськогосподарські механіки, сільськогосподарські інженери, сільськогосподарські архітектори, ветеринари, землеміри.

б. З'ясовано, що кооперація цілком пов'язана із суспільною агрономією, одним із завдань якої є організація господарства й підвищення сільськогосподарської культури. Обґрунтовано, що участь кооперації в агрономічній допомозі населенню може бути в таких формах: організація збуту сільськогосподарських продуктів, постачання для господарства машин, знарядь, насіння та добрив із залученням агрономів – організаторів кооперативів і технічних фахівців, а також загальна громадсько-економічна та культурно-просвітницька робота.

У результаті дослідження встановлено, що значення кооперативів було підтримано на Катеринославській нараді 1908 р. в доповідях В. В. Таланова, А. К. Коля, І. Я. Анненкова. Їх також визнали А. В. Тейтель та І. В. Ємельянов. На Харківській нараді 1910 р. організація кооперативів і сприяння кооперативам визначалися черговим завданням суспільної агрономії, а розвиток сільськогосподарських товариств вважався можливим лише за безпосередньої участі агрономів у їхній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чаянов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Москва: Изд. Наркомзема «Новая деревня», 1922. 138 с.
2. Фортунатов А. Ф. Сборник статей по общественной агрономии. Казань: Государственное издание, 1920. 87 с.
3. Бажаев В. Г. О съездах деятелей в области общественной агрономии. *Сельскохозяйственный журнал*. 1899. № 1. С. 3–15.
4. Бажаев В. Г. О правительственной и земской агрономии. Москва: Т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1897. 39 с.
5. Бажаев В. Г. Очередные задачи общественной агрономии. *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 1. С. 3–5.
6. Вонзблейн М. Агрономия общественная. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1912. Доп. Т. XII (Автомобили в сельском хозяйстве – Яблочное вино и водка). С. 10–15.
7. Копылов П. Д. Что такое земская агрономия? (Очерк земских агрономических мероприятий). Санкт-Петербург: Тип. М. Я. Герц, 1910. 195 с.
8. Мацевич К. Общественно-экономические этюды / К. Мацевич. – Х., 1913. –135 с.
9. Теумин С. И. К вопросу о задачах общественной агрономии и роли опытного дела. Ромны: Тип. Р. Г. Дельберг, 1913. 20 с.
10. Мещерский И. И. Высшее сельскохозяйственное образование в России и за границей. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1893. 403 с. Мещерский И. Образование сельскохозяйственное. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1902. Т. 6. Образование сельскохозяйственное – Питомник плодовый. С. 1–15.
11. Бруцкус Б. Школы сельскохозяйственные. *Энциклопедический словарь*: в 86 томах / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. Т. 78 Шенье – Шуйский монастырь. С. 626–633.

12. Стебут И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование. Москва: Тип. И. И. Родзевича, 1889. 169 с.

13. Вергунов В.А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. УЗ ч. / НААН, Нац. наук. с.-г. б-ка. Київ: Аграр. наука, 2018. Ч. 2: Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). 616 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 106).

14. Вергунов В. А. Бажаєв Володимир Гаврилович (1865–1916) – відомий вчений-аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії. *Aplikované vědecké novinky: Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.07.2014– 05.08.2014.* Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2014. Díl 7: Historie. Politiké vědy. Str. 40–44.

15. Вергунов В. А. Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності / ННСГБ НААН. Київ: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. 432 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах документах, бібліографії»; кн. 74).

16. Елина О. Ю. От царских садов до советских полей: История сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в.: В 2 т. Москва, 2008. 480 с.

17. Сиченко І. А. Науково-організаційна діяльність В. Г. Бажаєва з питань суспільної агрономії. *Вісник аграрної історії.* 2016. Вип. 15. С. 206–211.

18. Примак О. Ю. Володимир Гаврилович Бажаєв – один із засновників агрономічної допомоги населенню (до 150-річчя з дня народження). *Історія освіти, науки і техніки в Україні:* матеріали Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. С. 154–155.

19. П'ятницька В. В. Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці XIX століття. *Історичні записки*: зб. наук. праць. Луганськ, 2010. С. 161–167.
20. Гловінський Є. Агрономія суспільна й державна. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Репритуне відтворення видання 1955-1984 років. Львів, 1993. Т. 1. С. 24-25
21. Гловінський Є. Агрономія суспільна й державна. *Енциклопедія українознавства*. [Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). Париж, Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 11-26.]
22. Завадська І. М., Палилюцько М. І. Інтеграція ідеї громадської агрономії в сільському господарстві України в першій чверті XX ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 56–59.
23. Благодатний В. І., Яровий В. Ф. Дореволюційний період розвитку дорадчих служб на Україні. *Таврійський науковий вісник*. Вип. 26. 96–105.
24. Ушкаренко В. А., Мартынова Т. Д. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. Херсон: Айлант, 1999. 180 с.
25. Архімович О. Агрономія // *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Репритуне відтворення видання 1955 – 1984 років. Львів, 1993. Т. 1. С. 22–24.
26. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії: історіографія питання. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип. 44. С. 143–151.
27. Тимчасовий земельний закон УЦР, проект закону про реорганізацію землемірних частин та штати землемірень, штати міністерства, положення про Агрономічну організацію Південно-Західного фронту; звернення секретарства до громадян УНР, земельних комітетів про охорону та націоналізацію лісів; обіжник Інформаційного відділу, посвідчення міністерства 16.11.1917 – 26.06.1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

28. Накази Міністерства земельних справ по особовому складу 27 квітня – 3 грудня 1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 397. 243 арк.

29. Кошториси та пояснювальна записка до них відділу боротьби з шкідниками, та Департаменту хліборобства 19.04. – 27.12.1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1061. Оп. 2. Спр. 7. арк. 3.

30. Списки працівників Міністерства земельних справ 1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1061. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 34.

31. Накази Міністерства земельних справ по особовому складу 4.04. – 27.12.1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 147 153 арк.

32. Накази Міністерства земельних справ по особовому складу 15 березня – 1 листопада 1918 р., // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. 273 арк.

33. Проект закону про створення Міністерства земельних справ і його діяльність // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 28. 23 арк.

34. Вісники Міністерства земельних справ 1.01.1919 – 30.08.1919 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 94, 44 арк.

35. Вісники Міністерства земельних справ // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1062. Оп. 3. Спр. 28. 132 арк.

36. Список особового складу та структура Міністерства земельних справ. Штати Міністерства закордонних справ та продовольчих справ 28.05.1918 р. – 24.08.1918 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 47, 19 арк.

37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Ф. 290. Спр. 413. 82 арк.

38. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Ф. 290. Спр. 415. 22 арк.
39. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I Спр. 42921. 1 арк.
40. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I. Спр. 42922. 1 арк.
41. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 114. Спр. 301. 2 арк.
42. Справа Бажаєва В. Г. // *Державний архів м. Києва*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 10, 127 арк.
43. Справа позаштатного ординарного професора Володимира Гавриловича Бажаєва // *Державний архів м. Києва*. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 315, 68 арк.
44. Журнали засідання Вченого комітету про обрання в члени-кореспонденти В. І. Маосальського та В. Г. Бажаєва 13.02.1899–3.03.1899 // *Центральний державний історичний архів в Санкт-Петербурзі*. Ф. 382. Оп. 9 Спр. 11, 15 арк.
45. Бажаєв В. Г. – професор Київського політехнічного інституту 1905, 1911 Київ, Москва // *Архів Російської академії наук (РАН)*. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 85, 10 арк.
46. Частные заседания по общественной агрономии. *Земледелие*. 1898. № 38. С. 595–597.
47. Соколов Н.П. Земская участковая агрономия и её развитие. *Хозяйство*. 1908. № 1. С. 5–12.
48. Курсы по общественному содействию мелкому хозяйству и по кооперации в Московском государственном университете имени А. Л. Шанявского. *Самарский земледелец*. 1910. № 5 (1 ноябр.). С. 148–149.
49. Бажаев В. Г. Очередные задачи общественной агрономии. *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 1. С. 3–5.
50. Агрономічний журнал. Харків, 1916.

51. Протокол общего собрания студентов 21-го ноября 1915 г. (Пятидесятилетие Петровской академии). *Известия студенческих организаций МСХИ (Петровской академии)*. Москва: Тип. Я. Г. Сазонова, 1916. Вып. II. С. 9–52.

52. «Вісник громадської агрономії», двухтижневий журнал, видання Всеукраїнського земського союзу, №1. *Южно-русская сельско-хозяйственная газета*. 1918. 4 січня. С. 28.

53. Христианович В. О сельском хозяйстве в Галиции и Буковине. *Земледельческая газета*. 1914. № 34. С. 1113–1114.

54. Отчёт о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1903 год. Киев: Тип. Н. А. Гирич, 1904. 36 с.

55. Чайнов А. Сельскохозяйственная помощь населению или общественная агрономия. *Энциклопедический словарь Русского библиографического института гранат*. Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова, проф. В. Я. Железнова, проф. М. М. Ковалевського, проф. С. А. Муромцева и проф. К.А. Тимирязева. 11-е стереотипное изд., до 33 тома. Москва. 164–181.

56. Агрономия. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1900. Т. I (Абрикос – Ворсянка). С. 5–19.

57. Соковнин П. Агрономия земская. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1900. Т. I (Абрикос – Ворсянка). С. 19–40.

58. Агрономы городские. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1900. Т. I (Абрикос – Ворсянка). С. 40.

59. П. С. Агрономы правительственные. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1900. Т. I (Абрикос – Ворсянка). С. 40–44.

60. Агрономические смотрители. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства* / С. М. Богданов. Киев: Тип. Петра Барского, 1895. С. 3–4.

61. Агрономия. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства* / С. М. Богданов. Киев: Тип. Петра Барского, 1895. С. 4.

62. Агроном. *Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства* / С. М. Богданов. Киев: Тип. Петра Барского, 1895. С. 4.

63. Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (1019 февраля 1901 г.) / Императорское Московское общество сельского хозяйства. – Москва: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. 568 с.

64. Герн А. П. Общественно-агрономические очерки (Введение в общественную агрономию с конкретными иллюстрациями). Петроград, 1920. 63 с.

65. Общественная агрономия в России. *Энциклопедический словарь Русского библиографического института гранат*. Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова, проф. В. Я. Железнова, проф. М. М. Ковалевського, проф. С. А. Муромцева и проф. К.А. Тимирязева. 11-е стереотипное изд., до 33 тома. Москва. С. 181–182.

66. Присецкий И. Н. О некоротких мерах содействия сельскому хозяйству со стороны Министерства земледелия. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.)*. Москва, 1901. Ч. 1. С. 1-4.

67. История возникновения агрономического института и рост его. Записки по элементарному курсу общественной агрономии / Сост. И. Долгих. Рига: Изд. книж. магаз. Ф. И. Трескиной, 1913. С. 280–326.

68. Лукашевич Ю. Л. Науково-організаційна діяльність земських агрономічних організацій наприкінці XIX століття. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_4_16. Заголовок з екрану.

69. Деятельность земств. *Известия Министерства земледелия и государственных имуществ*. 1900. № 15. С. 227–228.

70. Сиченко І. А. Особливості розвитку сільського господарства Томської губернії у науковій спадщині В. Г. Бажаєва. *New Horizons: Achievements of Various Branches of Science: Proceedings of 1st International Scientific Conference*. Morrisville: Lulu Press., 2016. С. 18–22.

71. Бажаев В. Г. История съезда *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)* / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 1–22.

72. Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.) / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. 568 с.

73. Бажаев В. Г. О необходимости особого периодического органа, посвящённого вопросам общественной агрономии. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)* / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 1–4.

74. Бажаев В. Г. Краткая инструкция для постановки коллективных опытов по луговодству. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10–19 февраля 1901 г.)* / Императорское Московское общество сельского хозяйства. Москва: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1901. Ч. 1. С. 110–112.

75. РГИА. Ф. 565. Оп. 6. Д. 20878. Л. 2-6; ПСЗ РИ. Собрание третье. Т. VIII. № 5350. Арк. 401-402.

76. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Санктпетербург, 1909. Т. 2. 711 с.

77. Воронежская энциклопедия. Воронеж, 2008. В 2 т. Т. 1. С. 21.

78. Ефременко А. В. Сельскохозяйственное образование в России (конец XVIII – начало XX в.). Ярославль, 1997. С. 279.

79. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899, 1900 и 1901 годы). Санктпетербург, 1902. Вып. 5. С. XVIII.
80. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справа в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наукова доповідь. Київ: ФОП Корзун Д. Ю., 2014. 28 с.
81. Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практика. Москва: Государственное издательство, 1929. 388 с.
82. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях [28 мая 1901 года]. Приложение III. *Труды совещания по организации опытного дела в России, происходившего при Главном управлении землеустройства и земледелия с 14 по 20 ноября 1908 года*. Санкт-Петербург, 1909. С. 391–394.
83. Соколов Н. С. Итоги и перспективы опытного дела в СССР. *Бюллетени почвоведов*. Москва: Главнаука, 1930. № 1-4. С. 34–68.
84. Сазанов В. И. Из истории возникновения опытного дела в России. *Известия Куйбышевского инженерно-мелиоративного института*. 1955. Т. II. С. 57–65.
85. Пшеничный Н.И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой октябрьской социалистической революции: автореф. дис. д-ра с.-х. наук. Москва, 1964. 69 с.
86. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ: Аграрна наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. Сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн.. 68).
87. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи. *Документ. Соціум. Комунікація*. 2018. Вип. 6. С. 138–152.
88. Таранник А. О. Процесс становления вищої сільськогосподарської освіти в російській імперії в матеріалах з'їздів (XIX – початок XX ст.). *Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1025-річчя історії освіти в*

Україні: традиції, сучасність та перспективи. 22.05.2014, м. Київ 2014. С. 303-309.

89. Высшее образование в России Очерк Истории до 1917 года / Под ред. В.Г. Кинелева. М.: НИИ ВО, 1995. 352 с.

90. Стебут И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование: сб. ст. / И. А. Стебут. СПб., 1889. 73 с.

91. ДАК. Ф. 16. Оп. 338. Спр. 134. Арк. 3.

92. ДАК. Ф. 16. Оп. 338. Спр. 136. Арк. 8.

93. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти (кінець XIX – початок XX ст.). *Virtus: scientific journal*. 2019. № 34(May). – С. 200–203.

94. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії при Московському сільськогосподарському інституті. *Матеріали доповідей чотирнадцятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898), м. Київ, 17 листопада 2018 р.* Київ: Талком, 2018. 104 с.

95. Лукашевич Ю. Л. Вплив популяризації сільськогосподарських знань на становлення та розвиток суспільної агрономії. *Матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленєва Миколи Олександровича (1889–1969), м. Київ, 19 трав. 2019 р.* / НААН, ННСГБ; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Х. М. Дмитрієва; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: Компринт, 2019. С. 158–160.

96. Иванов Г.А. Техника ведения агрономических бесед и чтений. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. №№ 20. С. 47–52.

97. Маслов С.А. Об образовании комитетов при обществах сельского хозяйства для распространения грамотности между крестьянками в помещичьих имениях. *Журнал сельского хозяйства и овцеводства*. 1845. № 6. С. 279–283.

98. Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. Санкт-Петербург: Изд. Департамента земледелия, 1914. 607 с.

99. Материалы по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний. Вып. II Вторая очередная выставка по вопросам внешкольного распространения сельскохозяйственных знаний. Москва: Тип. Я. Г. Сазонова, 1916. 55 с.

100. Материалы по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний. Вып. III Вторая очередная выставка по вопросам внешкольного распространения сельскохозяйственных знаний. Москва: Тип. О. Л. Сомовой, 1916. 62 с.

101. Чаянов А. Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Москва, 1918. 111 с.

102. Бажаев В. Г. Кооперация и аграрный вопрос (Продолжение следует). *Хозяйство*. 1910. № 12. С. 515–524.

103. Фортунатов А.Ф. Сборник статей по общественной агрономии. Казань: Государственное издательство, 1920. 87 с.

104. Дорошкевич Б. Сучасні завдання земської агрономії. *Народна справа*. 1918. № 27. С. 17–19.

105. Христианович В. О сельском хозяйстве в Галиции и Буковине. *Земледельческая газета*. 1914. № 34. С. 1113–1114.

106. Кузнецов И.А. Очерки истории сельскохозяйственной экономики в России: XIX – начало XX века. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. 390 с.

107. Тейтель А. В. Сельское хозяйство и условия его регулирования. Очерки по общественной агрономии. Москва, 1922. 47 с.

108. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 496 с.

109. Крот Л. М. Роль земств Лівобережної України в модернізації сільського господарства (1864–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук . Київ, 2009. 20 с.
110. Зибер Н. И. Потребительские общества. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1869. 105 с.
111. Слущкий Є. Сутність кооперації та її форми // *Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності*. Київ: Знання, 2007. С. 291–310.
112. Долгих И. Записки по элементарному курсу общественной агрономии. Рига, 1913. С. 684.
113. *Общественная агрономия в России. Энциклопедический словарь Русского библиографического института гранат*. Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова, проф. В. Я. Жележнова, проф. М. М. Ковалевського, проф. С. А. Муромцева и проф. К.А. Тимирязева. 11-е стереотипное изд., до 33 тома. Москва, С. 181–182.
114. Мацієвич Кость. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Репритне відтворення видання 1955–1984 років. Львів, 1994. Т. 4. С. 1495.
115. Сільськогосподарська преса. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Репритне відтворення видання 1955–1984 років. Львів, 2000. Т.8. С. 2834-2836.
116. Український Радянський Енциклопедичний Словник. Київ: Академія наук УРСР. В 3-х томах. 1966-68.
117. Разные известия. *Хозяин*. 1900. № 6. С. 211.
118. Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1-10 сентября 1913 г. / Киевское о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-сти; под ред. И.Г. Черныша и М.А. Прилежаева. Киев, 1913. Вып. 6. Журналы заседаний секции садоводства и огородничества и доклады секций. 246 с.
119. Бажаев В. Г. К вопросу об органах аграрной политики. *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 17. С. 4–7.
120. Бажаев В. Г. К вопросу об органах аграрной политики (Продолжение). *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 18. С. 3–5.

121. Бажаев В. Г. К вопросу об органах аграрной политики (Продолжение) *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 19. С. 3–6.
122. Бажаев В. Г. К вопросу об органах аграрной политики (Окончание). *Вестник сельского хозяйства*. 1906. № 20. С. 3–7.
123. Бажаев В. Г. Кооперативный принцип в общественной агрономии. *Вестник сельского хозяйства*. 1908. № 22. С. 3–4.
124. Бажаев В. Г. Кооперативный принцип в общественной агрономии (Окончание). *Вестник сельского хозяйства*. 1908. № 23. С. 4–6.
125. Герн А. П. Введение в общественную агрономию с конкретными иллюстрациями (методологические очерки). Петроград: Кооперация, 1918. 91 с.
126. Материалы по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний. Москва, 1916. Вып. II. Вторая очередная выставка по вопросам внешкольного распространения сельскохозяйственных знаний. 55 с.
127. Материалы по внешкольному распространению сельскохозяйственных знаний. Москва, 1916. Вып. III. Вторая очередная выставка по вопросам внешкольного распространения сельскохозяйственных знаний. Доклады читанные на выставке. 62 с.
128. Винер Сельскохозяйственное опытное дело (Краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений 1840–1910 гг.). Москва, 1922. 108 с.
129. Осипов И. И. Сборник статей по вопросам общественной агрономии. Омск, 1923. 68 с.
130. Алексей Федорович Фортунатов, Москва, 1957. 44 с.
131. Копылов П. Д. Что такое земская агрономия (Очерк земских экономических мероприятий) / Издание журнала «Рациональное удобрение». Санкт-Петербург: Тип. М. Я. Герц, 1910. 194 с.
132. Вербин А. А. Очерки по развитию отечественной агрономии (введение в агрономию). Москва: Гос. изд. «Советская наука», 1958. 262 с.
133. Труды I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду в м. Києві 22-26 жовтня 1917 р. / Організаційний комітет по скликанню I-го

Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. Київ: Вид. орг. комітету по скликанню I-го Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, 1917. Т.1. Постанови з'їзду. 29 с.

134. Чаянов А. В. Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века. [Тр.] *Науч.-исслед. ин-та с.-х. экономии*. Москва: Новый агроном, 1927. Вып. 28: Крцимовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе / пер. с нем. Л. К. Солдатова. С. 201–239.

135. Клокар О. О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>. Заголовок з екрану.

136. Частные заседания по общественной агрономии. *Земледелие*. 1898. № 38. С. 595–597.

137. Бажаев В. Г. Что дало и может дать русской деревне кооперативное движение в сельском хозяйстве. *Русская мысль*. 1910. № 7. С. 132–145.

138. Бажаев В. Г. Кооперация сельскохозяйственная в Западной Европе. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. – Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1912. Т. 12 (Автомобили в сельском хозяйстве – яблочное вино и водка). С. 607–615.

139. Бажаев В. Г. Кооперация сельскохозяйственная в России. *Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук*. СПб: Изд. А. Ф. Девриена, 1912. Т. 12 (Автомобили в сельском хозяйстве – яблочное вино и водка). С. 615–624.

140. Бажаев В. Г. Профессор Алексей Фёдорович Фортунатов (К 25-летию научно-педагогической деятельности). *Хозяйство*. 1909. № 46. С. 2016–2018.

141. Теумин С. Областной съезд представителей земств и сельских хозяев Юга России. *Хозяйство*. 1910. № 36. С. 1654–1656.

142. Теумин С. Областной съезд представителей земств и сельских хозяев юга России. *Хозяйство*. 1910. № 39. С. 1787–1789.

143. Труды 1–го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 года / под ред. И. Г. Черныша и М. А. Прилежаева; Киев. об–во с.–х. и с.–х. промышленности. Киев: Тип.-лит. Т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1913. Вып. 1: Постановления съезда. 45 с.

144. Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 г. / под ред. И. Г. Черныша, И. А. Прилежаева. – К.: Тип. А. М. Пономарева, 1914. – Вып. 5: Журналы заседаний секции земледелия и доклады секции. – 229 с.

145. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа і мета. Санкт-Петербург: Филинь, 1910. 185 с.

146. Гаршин А. Г. Что такое общественная агрономия и кооперация и каковы их очередные задачи: (Доклад-речь Съезду представителей кооп. учреждений Черниг. губ.). Чернигов: Тип. Губ. земства, 1907. 46 с.

147. Ашин К. С. Общественная агрономия и сельская кооперация. – Харьков: Юж-Рус. с.-х. газ., 1913. 23 с.

148. Сокальский Л.П. Общественная агрономия и наши агрономические учебные заведения. Одесса, 1905. 9 с.

149. Бажаев В. Г. К вопросу о способах подготовки деятелей в области агрономической помощи населению. Киев, 1905. 14 с.

150. Присецкий И.Н. О некоротких мерах содействия сельскому хозяйству со стороны Министерства земледелия. *Труды съезда деятелей агрономической помощи местному хозяйству (10-19 февраля 1901 г.)*. Москва, 1901. Ч. 1. С. 1-4.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Лукашевич Ю. Л. Науково-організаційна діяльність земських агрономічних організацій наприкінці XIX століття. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_4_16. Заголовок з екрану.
2. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи. *Документ. Соціум. Комунікація*. 2018. Вип. 6. С. 138–152.
3. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії: історіографія питання. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип. 44. С. 143–151.
4. Лукашевич Ю. Л. Позашкільна популяризація сільськогосподарських знань в суспільній агрономії. *Вісник аграрної історії*. 2019. Вип. 27-28. С. 239–243.

Стаття в іноземному науковому виданні

5. Лукашевич Ю. Л. Вплив суспільної агрономії на становлення та розвиток сільськогосподарської вищої освіти (кінець XIX – початок XX ст.). *Virtus: scientific journal*. 2019. № 34(May). – С. 200–203.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лукашевич Ю. Л. Становлення та розвиток суспільної агрономії при Московському сільськогосподарському інституті. *Матеріали доповідей чотирнадцятих наукових читань, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898), м. Київ, 17 листопада 2018 р.* Київ: Талком, 2018. 104 с.
7. Лукашевич Ю. Л. Вплив популяризації сільськогосподарських знань на становлення та розвиток суспільної агрономії. *Матеріали XIV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні»*,

присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених у галузі аграрних наук – основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Україні за науковими напрямками, професорів – Богданова Сергія Михайловича (1859–1920), Шиндлера Камілла Гавриловича (1869–1940) та члена-кореспондента АН УРСР Тюленева Миколи Олександровича (1889–1969), м. Київ, 19 трав. 2019 р. / НААН, ННСГБ; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Х. М. Дмитрієва; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: Компринт, 2019. С. 158–160.

8. Лукашевич Ю. Л. Зародження агрономічної допомоги населенню. *Матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяч. ювілейним датам від дня народження видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018), Київ, 15 трав. 2020 р. / НААН, ННСГБ; уклад.: Вергунов В. А., Анненкова Н. Г. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 90–91.*

ДОДАТОК Б

Профессоръ А. Ф. Фортунатовъ

ДОДАТОК В**Володимир Гаврилович Бажасв (1865–1916)**

ДОДАТОК Д

Агрономічний персонал, який утримувався на кошти:

а) державного казначейства

Інспектори сільськогосподарські та правлячі агрономи	141
Агрономи землевпорядних комісій	405
Сільськогосподарські старости	542
Спеціалісти	320
Інспектори	1212
Завідуючі сільськогосподарськими складами	133
Завідуючі дослідними і показовими установами	291
Всього	3044

б) земств, козацьких військ і суспільних організацій

Губернські агрономи та їх помічники	81
Повітові агрономи	307
Дільничні агрономи	1403
Сільськогосподарські старости	1440
Спеціалісти	119
Інструктори	1461
Завідуючі сільськогосподарськими складами	736
Завідуючі дослідними і показовими установами	536
	6083
Секретарі та завідуючі агрономічними сільськогосподарськими товариствами	495
Всього	6578

Таблицю взято з джерела: [65, с. 182]

ДОДАТОК Е

Костянтин (Кость) Андріанович Мацієвич (1873–1942)